

(3 Books).

(2) *Senkhya Tatva Kaumudi*

(1) **SANKHYA SARA**

(3) *Tarka Sangraha - Sanskrit*

A TREATISE ON

SANKHYA PHILOSOPHY

BY

VIJNANA BHIKSHU

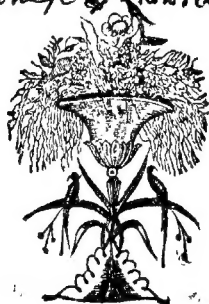
EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College.

No. 2 Ramanatha MaJumdar's Street Calcutta.

*Barid baran mukhi -
College of Kani, Calcutta*

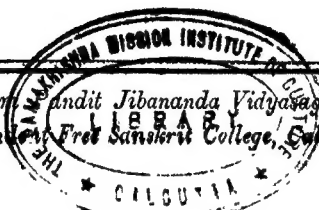

CALCUTTA.

Printed at the Saraswati Press,

1884.

be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि सुदृढसंस्कृतस्तकानि ।

१ आशुषोभ व्याकरणम्	१।०	१० सर्वदर्शनसंप्रज्ञः	
२ भातुहृयादर्शः	२	११ भासिनोविज्ञास सटीक	
३ शब्दलोभ सङ्गानिधिः	१०	१२ हितोपदेश सटीक	
४ विज्ञानकौमुदी सरबासङ्गिताः	११	१३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीस	
५ विज्ञानविन्दुसार (वेदान्त)	॥	१४ वस्तुविवाहवाद	
६ तुलादानादिपद्धतिः (वक्ताक्षरैः)	४	१५ दशकुमारवर्णित सटीक	
७ गयायात्रादिपद्धतिः	१	१६ परिभाषेन्दुशेखर	
८ शब्दार्धरत्नम्	॥०	१७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	
९ वाक्यसञ्जरी (वक्ताक्षरैः)	१०	१८ चक्रदत्त (वैद्यक)	
१० कन्दोमञ्जरी तथा उत्तररत्नाकर		१९ उणादिसूत्र सटीक	
सटीक	॥१	२० मेदिनीकोष	
११ नेणोसंहार नाटक	१	२१ पञ्चतन्त्रम्	
१२ सुहृदराजस नाटक सटीक	१॥	२२ विद्वद्योदत क्षिणी (ब्रम्हूक)	
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥१	२३ साधवचस्पृ	
१४ सात्विकाग्निमित्त सटीक	१॥	२४ तर्कसंप्रज्ञ	
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	२५ प्रसन्नराघव नाटक	
१६ महावीरवर्णितनाटक	१॥	२६ त्रिवेकचूडामणि	
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२	२७ काव्यसंप्रज्ञ (सम्पूर्ण)	
१८ यैयाकरणभूषणसार	॥१	२८ लिङ्गातुशासन सटीक	
१९ लीलावती	॥१	२९ ऋतुसंहार सटीक	
२० वीजगणित	१	३० विक्रमोर्वशी (सटीक)	
२१ शिशुपालबध सटीक (भाष)	४	३१ वसन्ततिलक भाष	
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	३२ गायत्री व्याख्या	
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक॥१		३३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	३४ भोजप्रशस्त	
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥१	३५ मन्दोदय सटीक	
२६ वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान)	१२२	३६ रघु केन कठ प्रश्न सुगुह	
२७ कादम्बरी सटीक	४	सायणकृत (सटीक सभाष्य)	
२८ राजप्रशस्ति	१	३७ छान्दोग्य सटीक कभाष्य	
२९ अतुमानचिन्तामणि तथा		३८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुत	
अतुमानदीपिति		३९ उपनिषद् सभाष्य सटीक	

साङ्ख्यसारः

विज्ञानभिन्नुविरचितः

(3 Books).

वि, ए, उपाधिवारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितः ।

कलिकातानगर्यां

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितः ।

५१८८१ ।

প্রিন্ট র শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
 নং ২০ কামাপুকুরলেন
 প্রকাশক শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর
 ২ নং রমানাথমজুমদারেরস্ট্রিট

R.M.I.C LIBRARY	
Acc No	20617
Class No.	
Date :	
St. Catu	✓
Class.	ash
Cat.	ash
Bk. Card	✓
Checked	ash

साङ्ख्यसारः ।

—•••—
पूर्वभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

महदाख्यः स्वयम्भूर्यो जगदङ्कुर ईश्वरः ।

सर्वात्मने नमस्तस्मै विष्णवे सर्वजिष्णवे ॥ १ ॥

साङ्ख्यकारिकया लेशादात्मतत्त्वं विवेचितम् ।

साङ्ख्यसारविवेकोऽतो विज्ञानेन प्रपञ्च्यते ॥ २ ॥

प्रायः सङ्कलिता साङ्ख्यप्रक्रिया कारिकागणे ।

साऽतोऽत्र वक्ष्यते लेशात् तदनुक्तांशमात्रतः ॥ ३ ॥

साङ्ख्यभाष्ये प्रकृत्यादेः स्वरूपं विस्तरान् मया ।

प्रोक्तं तस्मात् तदप्यत्र सङ्क्षेपादेव वक्ष्यते ॥ ४ ॥

आत्मानात्मविवेकसाक्षात्कारात् कर्तृत्वाद्यखिलाभि-
माननिवृत्त्या तत्कार्यरागद्वेषधर्माधर्माद्यनुत्पादात् पूर्वोत्प-
न्नकर्मणां चाऽविद्यारागादिसहकार्युच्छेदरूपदाहेन वि-
प्राकानारम्भकत्वात् प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावेन
त्रिविधदुःखाख्यन्तनिवृत्तिरूपो मोक्षो भवतीति श्रुतिस्मृति-
डिण्डिमः । तत्र श्रुतयः । अथाऽकामयमानो योऽकामो
निष्कामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीहैव समवलीयन्ते ।

आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥

{ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽनुत्तो भवत्यत्र ब्रह्म समश्रुते ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः

स कर्मभिर्जायते तत्र तत्र ।

पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु

इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥

इत्याद्याः । स्मृतयश्च कौर्माद्याः । यथा कौर्मै ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ।

कार्यो ह्यस्य भवेद् दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ॥

तद्गणादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ।

इति । मोक्षधर्मं च ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥

तस्मात् तर्पात्मकाद् रागाद् बीजाज् जायन्ति जन्तवः ।

इति । ननु रागाभावेऽपि केवलकर्मवशान् नरकादिप्राप्तेः

कथं रागस्य कर्मसहकारित्वं विपाकारम् उपपन्नम् । नर-

कादौ विशेषतो रागाभावेऽपि सामान्यतो रागसत्त्वात् ।

निषिद्धस्यादिगामिनां स्यादिरागादेव तप्तलोहमयनारी-

समालिङ्गनादिरूपनरकोत्पत्तेः । यथैष्यविद्यास्त्रिताराग-

द्वेषभयाख्यं क्लेशपञ्चकमेव जन्मादिविपाकारम् कर्मणां

सहकारि भवति ।

तदेव सक्तः सह कर्मस्यैति

लिङ्गं मनो यत् तन्निमित्तमस्य ।

इति श्रुतावभिमानरागद्वेषादिजन्यस्य विषयवासनाख्य-
सङ्गसामान्यस्यैव जन्मादिविपाकारम्भे कर्मसहकारित्व-
सिद्धेः ।

यच्च यच्च मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।

स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद् वाऽपि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥
इत्यादिस्रुतेषु । तथा च क्लेशमूलः कर्माशयः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगः । इति योगसूत्राभ्यामप्यदृष्टे तद्वि-
पाकारम्भे च क्लेशानां हेतुत्ववचनाच्च । तथाऽप्यविद्या-
स्मितासत्त्वे रागस्याऽऽवश्यकत्वाद् द्वेषभययोश्च रागमूल-
कत्वाद् राग एव मुख्यतो जन्मादिहेतुतया यथोक्तवाक्यै-
र्निर्दिश्यते इति । ननु । • •

क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ।
इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानस्य प्राचीनकर्मनाशकत्वमेवोचितं दाहकत्वं
कथमिष्यत इति चेन् न ।

ज्ञानान्निदम्भकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ।
इत्यादिवाक्यैर्दाहस्याऽपि श्रवणेन लाघवाद् दाहपरत्व-
स्यैव नाशादिवाक्येष्वपि कल्पनीचित्यात् । कर्मणां दाहश्च
क्लेशाख्यसहकार्युच्छेदेन नैष्कल्यम् । कर्मणां नाशस्तु
भारव्यभोगान्ते चित्तनाशादेव भविष्यति । अतो लोक-
सिद्धेर्नाऽविद्यानाशेनैव हारेण कर्मफलानुत्पत्तिसम्भवान्
न ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं गौरवादित्यादिकं योगवास्तविके
प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तस्माद् विवेकसाक्षात्कारा-
दविद्यास्मितारागादिक्लेशनिवृत्तौ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृ-
त्तिरूपपरमपुरुषार्थः सिध्यतीत्युपपन्नम् । तथा च योग-

सूत्रद्वयम् । हेयं दुःखमनासतम् । विवेकस्यातिरविप्लवा
हानोपाय इति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारेऽभ्यर्हितत्वादादौ
विवेकस्यातिफलस्य मरमपुद्गलार्थस्य परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानस्य किं स्वरूपं तदुच्यते ।
आत्मा तावत् सुखदुःखाद्यनुभूयतेति सामान्यतो लोकप्र-
सिद्धिः । अनात्मा च प्रकृत्यादिर्जडवर्गः । तयोऽन्योन्यवैधर्म्येण
परिणामित्वापरिणामित्वादिरूपेण दोषगुणात्मकेन हेयो-
पादेयतया पृथक्त्वेन ज्ञानं विवेकज्ञानम् । तथा च श्रुतिः ।
स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि
शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यती-
त्यादि । स्मृतिश्च ।

सोऽथ प्रतिनिवृत्ताच्चो गुरुदर्पणबोधितः ।

स्वतोऽन्यां विक्रियां मौढ्यादास्थितामञ्जसैवत ॥

अथाऽसौ प्रकृतिर्नाहमियं हि कलुषात्मिका ।

शुद्धबुद्धस्वभावोऽहमिति त्यजति तां विदन् ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यः शुद्धत्वेनाऽऽत्मनि स्मृते ।

निखिला सविकारेयं त्यक्तप्रायांऽहिचर्मवत् ॥

इति । सूत्रं च । एवं तत्त्वाभ्यासान् नेति नेतीतित्यागाद्
विवेकसिद्धिरिति । तत्त्वज्ञानस्य लक्षणं च मातृस्य कृतम् ।

अव्यक्ताद्ये विशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्धते ।

चेतनाचेतनान्वत्त्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यद्यप्यन्योन्यभेदज्ञानमेव विवेकज्ञानं तथाऽप्यात्मवि-
शेष्यकमेव तन्मोक्षकारणं भवति । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नन्वनात्मन्यात्मबुद्धिरूपा याऽविद्या
पातञ्जलादिषूक्ता तस्याः कथमात्मविशेष्यकविवेकज्ञान-
नाश्वत्वं प्रकारादिभेदादिति चेन् न । तादृशाविद्याया
अनात्मविशेष्यकविवेकज्ञानद्वारेणाऽऽत्मविशेष्यकविवेकज्ञा-
ननाश्वत्वादिति । यच्च योगेन निर्विकल्पकमात्मज्ञानं
जायते तद् विवेकज्ञानद्वारैव मोक्षकारणं भवति न तु
साक्षादविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । अहं गौरः कर्ता सुखी
दुःखीत्यादिज्ञानमेव ह्यविद्या संसारानर्थहेतुतया श्रुति-
स्मृतिन्यायसिद्धा तस्याश्च निवर्तिका नाऽहं गौर इत्यादि-
रूपा विवेकस्थातिरेव भवति । समाने विषये ग्राह्याभाव-
त्वप्रकारकग्राह्याभावज्ञानत्वेनैव विरोधात् । अन्यथा
शक्तिनिर्विकल्पकस्याऽपि इदं रजतमिति ज्ञानविरोधि-
त्वापत्तेः । किञ्च यथाज्ञाभावज्ञाने ग्राह्यज्ञानविरोधित्व-
स्याऽऽवश्यकतया निर्विकल्पकज्ञानस्य स्मननिवर्तकत्वं न
पृथक् कल्प्यते गौरवात् । अपि चाऽथाऽत आदेशो नेति
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीत्यादिश्रुत्या
विवेकोपदेशापेक्षयोत्तमोपदेशो नाऽस्तीत्युच्यते ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति गीतादिवाक्यैश्च विवेकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुच्यते ।
अतो विवेकज्ञानमेव साक्षादविद्यानिवृत्त्या मोक्षहेतुः ।

योगेन केवलात्मसाक्षात्कारस्तु योग्यानुपलब्धिविधयोपा-
 ध्यादिगतधर्माभावमुपाध्यादिभेदं च प्राहयति ततोऽवि-
 द्यानिवृत्तिरिति । एतेन सर्वभूतेषु समताज्ञानमात्मनः
 सर्वात्मकत्वादिज्ञानं च श्रुतिस्मृत्योर्गीयमानं विवेकज्ञान-
 स्यैव शेषभूतं सवदर्शनेषु मन्तव्यम् । ज्ञानान्तराणां साक्षा-
 दभिमानानिवर्तकत्वात् । ब्रह्ममोमांसायां त्वयं विशेषो यत्
 परमात्मविवेकशेषत्वम् । साङ्ख्यशास्त्रे तु सामान्यात्मविवे-
 कशेषत्वमिति दिक् । ननु यथोक्तविवेकख्यातितोऽप्यत्यन्तम-
 विद्योच्छेदो न घटते । विवेकख्यातेरविद्याप्रतिबन्धकत्व-
 मात्रत्वेन विवेकख्यातिनाशोत्तरं पुनरभिमानसम्भवात् ।
 शुक्तिरजतविवेकदर्शिनोऽपि कालान्तरे शुक्तौ रजतभ्रमव-
 दिति । मैवम् । दृष्टान्तवैषम्यात् । शक्त्यादिषु जातेऽपि
 साक्षात्कारे दूरत्वादिरूपविषयदोषाणां पटलादिरूपकर-
 णदोषाणां चोत्पत्तिसम्भवेन पुनर्भ्रमो युक्तः । अनात्मन्या-
 त्माभिमाने त्वनादिवासनैव दोषः सर्वास्तिकसम्मतः
 जातमात्रस्याऽभिमाने दोषान्तरानुपलब्धेः । सा मिथ्याज्ञा-
 नवासना यदा विवेकख्यातिपरम्पराजन्यदृढवासनोन्मू-
 लिता तदैव विवेकसाक्षात्कारनिष्ठोच्यते । तत्पूर्वमवश्यं
 वासनालेशतो मिथ्यांशस्य कस्याऽप्यात्मनि भावात् तस्यां
 च विवेकख्यातिनिष्ठायां जातायां न पुनरभिमानः सम्भ-
 वति वासनाख्यदोषाभावादिति तु महद् वेषम्यम् । यदि
 तु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यप्रतिबिम्बनादिकमविवेककारणं दोष
 इत्यते तदा तु तद्दोषं बाधित्वैव विवेकसाक्षात्कारउदित
 इति न तस्य पुनर्भ्रमहेतुत्वं फलवत्त्वेन योगजधर्मासिद्धक-

तस्यैव तस्य दीपत्वकल्पनासम्भवादिति । विवेकख्याति-
निष्ठा च गीतादिषु सञ्चिता ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । ।

न ह्येष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचार्यते ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

इति (गुणातीतो निवृत्तगुणाभिमानः) अधिकं तु ज्ञानि-
लक्षणमग्रे वक्ष्यामः । नन्वेवमपि विवेकप्रतियोगिपदा-
र्थानामानन्त्येन प्रातिस्निकरूपैः सर्वपदार्थेभ्यो विवेकग्रहा-
सम्भवात् कथं विवेकख्यातर्मीक्षहेतुत्वमिति चेन् न । दृश्य-
त्वपरिणामित्वादिसामान्वरूपैर्विवेकग्रहसम्भवात् । तथा
हि । द्रष्टा स्वसाक्षात्प्रकाशेभ्यो भिन्नः प्रकाशकत्वाद् यो
यस्य प्रकाशकः स तस्माद् भिन्नः यथा वटादालोको वृत्ति-
प्रकाशाच् च वृत्तिरित्यनुमानेनाऽऽदावन्तर्दृश्येभ्यो बुद्धि-
वृत्तितदारूढार्थेभ्यो विवेकतो बुद्धिसाक्षी सिध्यति । कर्म-
कर्तृविरोधश्चाऽनुकूलस्तर्कः । अत्र आत्मनि व्यभिचारवार-
णाय साक्षात्पदम् । वृत्तिद्वारैवाऽऽत्मनः स्वविषयत्वात् ।
नन्वत्राऽनुमाने बुद्धिवृत्तिमात्राद् विवेकः सिध्यतु । तस्या
पुनः साक्षादात्मदृश्यत्वात् न प्रकृत्यादिभ्य इति चेन् न
वृत्तीनामज्ञातसत्त्वाभावेन ह्यत्राऽनुमाने लाघवाद् वक्ष्य-
माणतर्कगणाच् चाऽखिलवृत्तीनां द्रष्टा विभुक्कूटस्थनि-
त्यैकज्ञानस्वरूपतयैव सिध्यति । यथा नैयायिकानां चित्तिः
सकल्लोका कार्यत्वादित्यनुमाने लाघवात् कर्तु रैकत्वमित्य-
त्वादिकं तद्वत् । तत्र विभुत्वं परिच्छिन्नभिन्नत्वं कूटस्थत्वा-

दिकत्वं च परिणामिभिवत्वादिकमतो बुद्ध्यात्मनोऽङ्ग-
दृश्यरूपतो विवेकग्रहे सति तदुत्तरानुमानेन परिणामित्वा-
परिणामित्वादिरूपैः सामान्यतोऽप्यात्मनात्मविवेकग्रहो
घटत इति । अतएत पातञ्जले सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेव
मोक्षहेतुतया स्थले स्थले व्यासभाष्ये प्रोक्ता । सत्त्वपुरुषा-
न्यताख्यातिरूपदृग्दृश्यविवेकग्रहोत्तरं यथोक्तरीत्या प्रकृत्या-
दिविवेकग्रहात् । तत्र च सत्त्वग्रहे बुद्धिस्थत्वेन बुद्धिसत्त्व-
मुक्तमिति । एवं च प्रकृत्यादिपदार्थानां विशिष्यज्ञानाभा-
वेऽपि तद्विवेकज्ञानं घटते । एतेन दृग्दृश्यविवेकादविद्या-
निवृत्तिरिति प्राचां प्रवादोऽप्युपपादितः । किञ्चाऽऽत्मा
प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नोऽपरिणामित्वादित्याद्यनुमानैरपि
सामान्यतो दृश्यविवेको द्रष्टरि सम्भवतीति । यत् त्वाधु-
निका वेदान्तिब्रुवा दृश्यत्वेनैव प्रकृत्यादीनां द्रष्टृत्वेन च
प्रकृत्याद्यखिलजडेभ्य आत्मविवेकं मन्यन्ते ।

घटद्रष्टा घटाद्भिन्नः सर्वथा न घटो यथा ।

देहद्रष्टा तथा देहो नाऽहमित्यादिरूपतः ॥

तन् न । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिभिरात्मनोऽपि
दृश्यत्वात् साक्षाद् दृश्यत्वविवक्षया च प्रकृत्यादेरसङ्गहात्
करणद्वारैव तद्दर्शनात् । अथैवं कल्पनीयं आत्मनो वृत्तिः,
व्याप्यत्वमेव दृश्यत्वं श्रुत्यादिभिर्विधीयते । न तु प्रकाश्यत्व-
रूपफलव्याप्यत्वम् । स्वयम्भूताशस्वरूपस्य प्रकाशापेक्षावि-
रहात् । अतोऽपि दृश्यत्वं प्रकाश्यत्वं तच्च चाऽऽत्मनि नाऽ-
स्तीति तदपि तुच्छम् । यथा ह्यहमित्यनुभूयमानोऽप्यात्मा
चैतन्याख्यफलव्याप्यो न भवतीति भवन्निरुच्यते । तथैव

बीजैरपीष्यते सुखदुःखादिमत्त्वे नाऽपि बुद्धिः स्वप्रकाशतया
चैतन्यव्याप्या न भवतीति । तथा चाऽऽत्मनीव बुद्धावपि
दृश्यत्वासिद्ध्या दृश्यत्वेन रूपेण बुद्धिविवेकोऽत्यन्तापेक्षितो-
ऽपि न सिध्यतीति भाष्यादिषु चाऽन्यान्यत्र दूषणान्युक्ता-
नीति दिक् । ननु सम्भवत्वे वं सामान्यरूपेण विवेकग्रहः ।
तथाऽपि सामान्यान्येव बह्वनि सन्ति परिणामित्वसंहत्य-
कारित्वसुखदुःखमोहात्मकत्वचतुर्विंशतितत्त्वत्वादीन्यतस्तै-
स्तै रूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वेऽननुगमदोष इति चेन्
न । अभिमानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनेवाऽनुगमादिति । अथैवं
सामान्यरूपेण विवेकस्यैव सर्वाभिमाननिवर्तकतया नाऽहं
देहो नेन्द्रियाणीत्यादिप्रत्येकरूपैर्विवेकग्रहाणां मोक्षहेतुत्वं
श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथं घटेतेति चेन् न । अवान्तरविवे-
कानां सामान्य विवेकप्रपञ्चमात्रत्वादिति ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते बाह्यसारे मोक्षहेतुविवेक-

ज्ञानस्य स्वरूपस्य परिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ के ते प्रकृत्यादयो येभ्यः पुरुषो विवेचनीय इत्युच्यते ।

प्रकृतिर्बुद्धावकारौ तन्मात्रैकादशेन्द्रियम् ।

भूतानि चेति सामान्याश्च चतुर्विंशतिरेव ते ॥

इतिष्वेव धर्मधर्म्यभेदेन गुणकर्मसामान्यानामन्तर्भावः ।

तत्र प्रकृतित्वं साक्षात् परम्परयाऽखिलविकारोपादानत्वं

प्रकृष्टा कृतिः परिणामरूपाऽस्तीति व्युत्पत्तेः । प्रकृतिः
प्रतिरक्षाप्रधानमव्यक्तं तमोऽभावाविद्येत्यादयः प्रकृतेः
पर्यायाः ।

{ प्राप्नोति विद्याविद्येति भावेति च तथा परे ।
{ प्रकृतिश्च परा चेति वदन्ति परमर्षयः ॥

इति स्मृतेः । सा च साम्यावस्थोपलक्षितं सत्त्वादिद्रव्यत्र-
यम् । कार्यसत्त्वादिवारणायोपलक्षितात्मम् । साम्यावस्था
च न्यूनाधिकभावेनाऽभेदनावस्था अकार्यावस्थेति यावत् ।
महदादिकं तु कार्यसत्त्वादिकं न कदाऽप्यकार्यावस्थं
भवतीति तद्व्यावृत्तिः । वैषम्यावस्थायामपि प्रकृतित्वसि-
द्धय उपलक्षितमित्युक्तम् । अकार्यमिति तूपलक्षितात्मस्य
निष्कृष्टार्थः । सत्त्वादिगुणवती सत्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृति-
रिति न शङ्कनीयम् । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादिति
साङ्ख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपत्वहेतुना प्रकृति-
धर्मत्वप्रतिषेधात् । योगसूत्रतद्वाक्याभ्यामपि गुणानामेव
प्रकृतित्ववचनाच् च । गुणेष्वेव कार्योत्पत्तौ तदन्यप्रकृ-
तिकल्पनावैयर्थ्याच् च । प्रकृतेर्गुणा इत्यादिवाक्यं तु
वनस्य वृक्षा इतिवद् बोध्यम् ।

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभेदं गुणाः ।

इति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तु गुणनित्यतावाक्य-
विरोधेन महत्तत्त्वकारणीभूतकार्यसत्त्वादिपरमेव । मह-
दादिस्फटिर्हि गुणधैषम्यात् श्रूयते । तच्च वैषम्यं सजाती-
यस्त्वल्लेनेन गुणान्तरव्यावृत्तप्रकाशादिफलोपहितः सत्त्व-
दिद्रव्यवहारयोग्यः परिणाम इति । एतेनाऽष्टाविंशतिस्तत्त्व-

पक्षोऽप्युपपादितो भवत्यर्थः । वैधर्म्यं एवं सत्त्वादिगुणवहा-
रश्च न्युतो दृश्यते । यथा तम एवेदमथ प्राप्त तत्परिधेरितं
विषमत्वं प्रयात्येतद् वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वोरितं
विषमत्वं प्रयात्येतद् वै सत्त्वश्च रूपमिति । सत्त्वादिगुणं
च सुखप्रकाशलाघवप्रसादादिगुणवत्तथा संयोगविभागा-
दिमत्तयाऽनाश्रितत्वोपादानत्वादिना च द्रव्यत्वेऽपि पुरु-
षोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च गुणशब्दे नोच्यते ।
इन्द्रियादिवत् । गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वप्रवादस्तु
धर्मधर्म्यभेदात् । मनसः सङ्कल्पात्मकत्ववत् । तत्र सत्त्वं
सुखप्रसादप्रकाशद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु सुखात्मकमु-
च्यते एवं रजोऽपि दुःखकालुष्यप्रवृत्त्याद्यनेकधर्मकं प्राधा-
न्यतस्तु दुःखात्मकमुच्यते । तथा तमोऽपि मोहावरणस्तम्भ-
नाद्यनेकधर्मकं प्राधान्यतस्तु मोहात्मकमुच्यते । त एव ध-
र्मास्तेषां लक्षणानि भवन्ति । सत्त्वादिसञ्ज्ञा चाऽन्वर्था ।
सतो भावः सत्त्वमुत्तमत्वमिति व्युत्पत्त्या हि धर्मप्राधान्ये-
नोत्तमं पुरुषोपकरणं सत्त्वशब्दार्थः । मध्यमं च रजःशब्दार्थं
रागयोगात् । अधमं च तमःशब्दार्थः । अधर्मावरणयोगात् ।
तानि च सत्त्वादीनि प्रत्येकमसङ्कप्रव्यक्तयः । लघुत्वादिध-
र्मैरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति साङ्गप्रसूतात् ।
अत्र हि सूत्रे लघुत्वादिना बहूनां सत्त्वानां साधर्म्यं तेनैव
रजस्तमोभ्यां वैधर्म्यम् । एवं च सत्त्वादिना गुरुत्वादिना च
बहूनां रजसां बहूनां च तमसां तदुभयसुक्तमिति । किञ्च
यदि सत्त्वादित्रयमेकैकव्यक्तिरेव स्यात् तत् त्रयं विभेद-
वक्तव्यम् । एकदाऽनेकवज्राण्डादिसृष्टिश्रवणात् । तथा च

कार्याणामनन्तवैचित्र्यं न घटते । न च संयोगवैचित्र्याद्
वैचित्र्यं स्यादिति वाच्यम् । विभूनां त्रयाणां गुणानां स्वतः
संयोगवैचित्र्यासंभवात् । द्रव्यान्तरस्य चाऽवच्छेदकीभूत-
स्याऽभावादिति । तस्मात् सत्त्वादीन्वसत्त्वप्रकृतिकान्येव
द्रव्याणि । तेषु त्रित्ववचनं तु सत्त्वत्वादिविभाजकोपाधि-
नयेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यवचनवदिति सिद्धम् । तानि च
सत्त्वादीनि यथायोग्यमणुविभुपरिमाणकानि । अन्यथा
रजसत्त्वसत्त्वभावत्ववचनविरोधात् । आकाशकारणत्वस्य च
विभुत्वोचित्यात् । सर्वेषां कारणद्रव्याणां विभुत्वे कार्याणां
परिच्छिन्नत्वानुपपत्तेश्च । नन्वेवं वैशेषिकोक्तान्येव पाधि-
वाग्वादीनि प्रकृतिरित्यायातमिति चेन्न । गन्धादिगुण-
शून्यत्वेन कारणद्रव्येषु पृथिवीत्वाद्यभावतोऽस्माकं विशे-
षात् । तदुक्तं विष्णुपुराणादिषु ।

{ अव्यक्तं कारणं यत् तत् प्रधानमृषिसत्तमैः ।
{ प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥
{ शब्दस्पर्शविहीनं तद् रूपादिभिरसंयुतम् ।
{ त्रिगुणं तज् जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इत्यादिना ।

वैशेषिकाणां कारणद्रव्येषु गन्धाद्यनुमानं तु भाष्येऽस्मा-
भिर्निराकृतम् । अथैवमपि प्रकृतेरणुविभुसाधारणसत्त्वाद्य-
नेकव्यक्तिरूपत्वेऽपरिच्छिन्नत्वैकत्वाक्रियत्वसिद्धान्तव्यतिरिति
मैवम् । कारणद्रव्यत्वरूपप्रकृतित्वेनैवाऽपरिच्छिन्नत्ववच-
नात् । नन्वत्वेन गन्धानां पृथिवीव्यापकतावत् । आकाशा-
दिप्रकृतीनां विभुत्वेनैव प्रकृतिविभुत्वसिद्धान्तोपपत्तेश्च ।

तथा पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभावस्यैवैकशब्दार्थत्वात् ।
 अजामेकामिति श्रुतितस्तथाऽवगमात् । अथाऽध्यवसाया-
 भिमानादिक्रियाराहित्यस्यैवाऽक्रियशब्दार्थत्वात् । अन्यथा
 श्रुतिस्रुतिषृक्तस्य प्रकृतिचोभस्याऽनुपपत्तेरिति । प्रकृति-
 गताच्चाऽपरे विशेषा भाष्ये द्रष्टव्याः । प्रकृत्यनुमानं चेदम् ।
 सुखदुःखमोहात्मकं महदादिकार्यं सुखदुःखमोहात्मकद्र-
 व्यकार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वात् वस्त्रादिकार्यश्रय्यादिव-
 दिति । श्रुतिस्रुती चाऽत्राऽनुग्राहकस्तर्कः । एवं सामान्य-
 तोऽनुमितायाः प्रकृतेर्विशेषाः शास्त्राद् योगाच्चाऽवग-
 न्तव्याः अनुमानस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् । नन्वन्त-
 रेव सुखादिकमुपलभ्यते बाह्यषष्ठेषु सुखादौ किं प्रमाणं
 येन दृष्टान्तता स्यादिति । उच्यते । अन्तःकरणस्य सुखादि-
 हेतुतया विषयेषु सुखादिकं सिध्यति । न च रूपादिग-
 तोत्तमत्वादिकमेव सुखाद्युत्पादने नियामकम् उत्तम-
 त्वादेर्जातिरूपत्वे नीलत्वपीतत्वादिना जातिसाङ्घर्षापत्तेः ।
 कालादिभेदैरेकस्या एव रूपव्यक्तेः सुखदुःखोत्पादकत्वाच्च ।
 अतः सुखादिमत्त्वमेवोत्तमत्वादिकम् । किञ्च घटरूप-
 मिति प्रत्ययवत् स्त्रीसुखं चन्दनसुखमित्यादिप्रत्ययादपि
 विषये सुखाद्युचितम् । अधिकं तु भाष्ये द्रष्टव्यम् । तदेवं
 प्रकृतिर्निरूपिता । महत्तत्त्वं निरूप्यते । प्रकृतेः सकाशाद्
 बुद्ध्यस्य महत्तत्त्वं जायते । तस्य धर्मादिरूपप्रकृष्टगुणयो-
 गान् महत्संज्ञा तदेव च लक्षणम् । महान् बुद्धिः प्रज्ञेत्या-
 दयश्च तस्य पर्यायाः । तथा चोक्तमनुगीतायाम् ।

महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शश्वश्च वीर्यवान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ब्रह्मा धृतिः स्मृतिः ॥

पर्यायवाचकैरेतैर्महानात्मा निगद्यते ।

सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षि शिरोमुखः ॥

सर्वतः श्रुतिमांलोके सर्वं व्याप्य स तिष्ठति ।

अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥

ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः ।

विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत ॥

विष्णुरेवाऽऽदिसर्गेषु स्वयम्भू भवति प्रभुः ॥

इति । अत्र सत्त्वाद्यंशत्रयेण महती देवतात्रयोपाधित्वात्
तदविवेकेन ब्रह्मविष्णुशिवत्ववचनम् । तदुक्तं विष्णोः —

सातत्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति । मात्स्ये च । —

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

गुणैश्चः क्षोभ्यमाणैश्चस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥

इति । अणिमेत्यादिभावादिर्देशो धर्मधर्म्यभेदात् । ब्रह्मशङ्करा-
रापेक्षयाऽप्यादौ विष्णुरूपेणैव महानाविर्भवतीति विष्णु-
रेवेत्यर्धेनोक्तम् । इदमेव महत्तत्त्वमंशतो रजस्तमःसम्भेदेन
परिणतं सद् व्यष्टिजीवानामुपाधिधर्मादियुक्तं क्षुद्रमपि
भवति महदुपरागाद् विपरीतमिति साङ्ख्यसूत्रात् ।
महत्तत्त्वस्य प्राधान्येनाऽसाधारण्येन चाऽध्यवसायो वृत्तिः
महद्ब्रह्मरमनस्त्रितयात्मकस्यान्तःकरणस्य महत्तत्त्वं वीजा-
वस्थितिः । अत्र प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिसृष्टिक्रमे

शास्त्रमेव प्रमाणम् । अनुमानेन सामान्यतः कार्याणां
सकारणकत्वमावसिद्धेः न तु सृष्टौ भूतादिक्रमो वाऽन्तः-
करणादिक्रमो वेत्येकतरावधारकमनुमानं सम्भवति ।
स्पष्टालङ्कारभावात् । श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतं यथाकथञ्चित्सिद्धं
तु महदादिक्रमेऽस्तीति भाष्येऽस्माभिः प्रदर्शितम् । मह-
त्तत्त्वं निरूपितम् । अहङ्कारो निरूप्यते । महत्तत्त्वादह-
ङ्कार उत्पद्यते अङ्कुरात् शाखावत् । तस्य चाऽभिमानवृ-
त्तिकत्वादहङ्कारसज्ज्ञा कुम्भकारसज्ज्ञावत् । तदेव
लक्षणम् । तस्य च पर्यायदः कीर्मे प्रोक्ताः ।

अहङ्कारोऽभिमानश्च कर्ता मन्ता च संस्मृतः ।

आत्मा देही च जीवो यन्तः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

इति । स चाऽहङ्कारस्त्रिविधतया त्रिविधकार्यहेतुः । तदुक्तं
कीर्मे ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महतः सम्बभूव ह ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिकाद् दश ।

एकादशं मनश्चाऽत्र स्वगुणेनोभयात्मकम् ॥

भूततन्मात्रसर्गसु भूतादेरभवन् प्रजाः ।

इति । वैकारिकः सात्विकः । तैजसो राजसः । स्वगुणेने-
न्द्रियवृत्तिषु साहाय्यरूपेणोत्कर्षेण । उभयात्मकं ज्ञानकर्मी-
भयेन्द्रियात्मकम् । अन्यत्रमना अभूवं नाऽश्रीषमित्यादि-
श्रुत्या मनसो ज्ञानकर्मीभयेन्द्रियसहकारित्वसिद्धेरिति ।
(एकादशेन्द्रियदेवाश्च)

दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विर्वज्रीन्द्रोपेन्द्रमिन्द्रकाः ।

चन्द्रश्च

इति । अहङ्कारो निरूपितः । इन्द्रियादीनि निरूप्यन्ते ।
अहङ्कारादादौ मन उत्पद्यते ।

शब्दरागाच्छ्रीचमस्य जायते भावितात्मनः ।

रूपरागात् तथा चक्षुर्ग्राणं गन्धजिह्वक्षया ॥

इत्यादिना मोक्षधर्मादाविन्द्रियादीनां मनोवृत्तिरागादि-
कार्यत्वश्रवणात् । ततश्चाऽहङ्कारात् सङ्कल्पपूर्वकं दशेन्द्रिया-
णि पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते । इन्द्रियतन्मात्रयोश्च कार्य-
कारणभावस्याऽभावात् क्रमनियमो नास्ति । तत्रेन्द्रियेषु
नास्त्यवान्तरकार्यकारणभावः प्रमाणाभावात् । तन्मात्रेषु
त्वस्ति । स यथा । शब्दतन्मात्राद् वक्ष्यमाणक्रमेण 'स्पर्श-
तन्मात्रं' शब्दस्पर्शभयगुणकमेवं 'क्रमेणैकैकगुणवृद्ध्या पर-
तन्मात्रत्रयं पूर्वपूर्वतन्मात्रेभ्य उत्पद्यते । पातञ्जलभाष्ये
तन्मात्रेषु क्रमेणैकैकगुणवृद्धिवचनात् । ततश्च पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्ते । तत्राऽहङ्कारात् पञ्चतन्मा-
त्राणां तद्द्वारा भूतानां चोत्पत्तौ क्रमः कूर्मविष्णादिपुरा-
णेषूक्तः यथा कूर्मे ।

भूतादिस्तु विकुर्वाणः शब्दमात्रं ससर्ज ह ।

आकाशं सुषिरं तस्मादुत्पन्नं शब्दलक्षणम् ॥

आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

वायुरुत्पद्यते तस्मात् तस्य स्पर्शी गुणो मतः ॥

इत्यादिक्रमेणेति । नन्वेवमाकाशादिभूतचतुष्टयस्याऽपि
तत्त्वान्तरारम्भकत्वेन प्रकृतित्वापत्त्या केवलविकृतित्वसि-
द्धान्त्यतिरिति चेन्न आकाशादीनां स्पर्शादितन्मा-

त्रैलोक्यहङ्कारोपष्टम्भमात्रेण कारणत्वस्य पुराणभूतत्वादिति । तदेवं त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता । तत्र पञ्चभूतानि वर्जयित्वाऽहङ्कारं च कुर्वी प्रवेश्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरसञ्ज्ञं भवति वक्त्रेऽस्त्रिनवदात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् । तच्च सर्वपुरुषाणां सर्गादावुत्पद्य प्राकृतप्रलयपर्यन्तं तिष्ठति । तेनैव चेहलोकपरलोकयोः संसरणं जीवानां भवति । प्राणश्च बुद्धेरेव वृत्तिभेद इत्यतो न लिङ्गशरीरात् पृथङ् निर्दिश्यते । तस्य लिङ्गशरीरस्य सूक्ष्माणि पञ्च भूतान्याश्रयस्त्रिधादिवदाश्रयं विना परमसूक्ष्मस्य लोकान्तरगमनाश्रयत्वात् । इदं च लिङ्गशरीरमादौ स्वयम्भव उपाधिभूतमेकमेव आश्रयते । तस्यैव विराडाख्यवक्ष्यमाणस्थूलशरीरवत् । ततश्च व्यष्टिजीवानामुपाधिभूतानि व्यष्टिलिङ्गशरीराणि तदंशभूतानि ततो विभज्यन्ते । पितुर्लिङ्गशरीरात् पुत्रलिङ्गशरीरवत् । तदुक्तं सूत्रकारेण “व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति” । मनुनाऽप्युक्तम् ।

तेषां त्वययवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितीजसाम् ।

सन्निवेश्याऽऽत्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति । षण्णामिति षडिन्द्रियं समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षकम् ।

तथा च स्वयम्भूः स्थूलिङ्गशरीरावयवान् सूक्ष्मान् अल्पान् आत्ममात्रासु स्वांश्चेतनेषु संयोज्य सर्वप्राणिनः ससर्जित्यर्थः । लिङ्गशरीरं निरूपितम् । स्थूलशरीरोत्पत्तिरुच्यते । दशगुणितमहत्तत्त्वमध्येऽहङ्कारोऽहङ्कारस्योऽपि दशगुणितस्य मध्ये व्योम व्योमोऽपि दशगुणितस्य मध्ये वायुर्वायोऽपि दशगुणितस्य मध्ये तेजः तेजसोऽपि दश-

गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
 पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजम् । तदेव च
 पृथिवीरूपं वीजमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दश-
 गुणितस्याऽण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुव-
 नात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्ख्यादेवोत्पद्यते । तेनैव
 शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वय-
 म्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिधाय शरीरात् स्वात् सिष्टक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽग्रे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्याष्टिपुरुषाणां
 विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति
 श्रुतिस्मृत्योर्व्यवक्रियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण
 एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च
 स नारायणो विराट्शरीरो खनाभिकमलकर्णिकास्था-
 नीयस्य सुमेरोरपरि चतुर्मुखाख्यस्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्विराट्स्थान्या-
 नपि व्यष्टिशरीरिणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तेषां च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्र-
चक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिन-
सर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकैभूय सुप्तानां देवातां चतुर्मुखा-
दिक्रमेणाऽऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न
त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयना-
दिति । तदेवं सङ्क्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिरूपं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तदापू-
रणेनेव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति ।

{ यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते । }
लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥

इति भारतादिभ्य इति । एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः
स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुष-
विवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा
एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदेवाऽसदुच्यते ।
ततश्च तस्माद् विरज्याऽऽत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभीरुभि-
र्द्रष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्तन्मयो महान् ।

महाहङ्कारविटप इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सद्भाषणः सदापुष्पः शुभाशुभफलोदयः ॥

गुणितस्य मध्ये जलं जलस्याऽपि दशगुणितस्य मध्ये
 पृथिवी समुत्पद्यते । सैव स्थूलशरीरस्य बीजम् । तदेव च
 पृथिवीरूपं बौद्धमण्डरूपेण परिणमते । तस्याऽपि दश-
 गुणितस्याऽण्डरूपस्य पृथिव्यावरणस्य मध्ये चतुर्दशभुव-
 नात्मकं स्वयम्भुवः स्थूलशरीरं तत्सङ्ख्यादेवोत्पद्यते । तेनैव
 शरीरेण स्वयम्भूर्नारायण इत्युच्यते । तदुक्तं मनुना स्वय-
 म्भुवं प्रकृत्य ।

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अथ एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत् ॥

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माऽथे समवर्तत ॥

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्याऽयनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

इत्यादिनेति । तत एव चाऽऽदिपुरुषात् व्याष्टिपुरुषाणां
 विभागादन्ते च तत्रैव लयात् स एव चैक आत्मेति
 श्रुतिस्मृत्योर्व्यवक्रियते । अतो न व्यवहारपरतया नारायण
 एव सर्वभूतानामात्मेति श्रुतिस्मृतिविरोध इति । ततश्च
 स नारायणो विराट्शरीरो खनाभिकमलकर्णिकास्था-
 नीयस्य सुमेरोरुपरि चतुर्मुखाख्यस्वयम्भुवं सृष्ट्वा तद्द्वाराऽन्या-
 नपि व्यष्टिशरीरेणः स्थावरान्तान् ससर्ज । तथा च स्मर्यते ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

चेन्न ज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति । यत् तु शेषशायिनो नारायणस्य नाभिकमलश्रोत्र-
चक्षुरादिभ्यश्चतुर्मुखस्याऽऽविर्भावः श्रूयते तद् दैनन्दिन-
सर्गेष्वेव कल्पभेदेन मन्तव्यम् । दैनन्दिनप्रलयेष्वेव हि
नारायणशरीरे प्रविश्यैकैभूय सुप्तानां देवातां चतुर्मुखा-
दिक्रमेणाऽऽविर्भावः शेषशायिनः सकाशाद् घटते न
त्वादिसर्गेषु । दैनन्दिनप्रलय एव लीलाविग्रहेण शयना-
दिति । तदेवं सङ्क्षेपतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि तेषां सृष्टिरूपं
प्रयोजनं चोक्तम् । तत्र यद् यस्माज् जायते तस्य तदापू-
रणेनैव स्थितिः ततस्तस्य संहारोऽपि तत्रैव भवति ।

{ यद् यस्माज् जायते तत्त्वं तत् तत्र प्रविलीयते । }
{ लीयन्ते प्रतिलोमानि जायन्ते चोत्तरोत्तरम् ॥ }

इति भारतादिभ्य इति । एते च सृष्टिस्थितिसंहाररूपाः
स्थूला एव परिणामाश्चतुर्विंशतितत्त्वानां कूटस्थपुरुष-
विवेकाय प्रदर्शिताः । सूक्ष्मा अप्यन्ये प्रतिक्षणपरिणामा
एतेषां स्मर्यन्ते । तथा ।

नित्यदा ह्यङ्गभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनाऽलक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तत्र दृश्यते ॥

इति । अतश्च सर्वं जडवस्तु परमार्थतः सर्वदेवाऽऽसदुच्यते ।
ततश्च तस्माद् विरज्याऽऽत्मैव परमार्थसत्यो दुःखभोक्तृभि-
र्द्रष्टव्यः । तदुक्तमनुगीतायाम् ।

अव्यक्तबीजप्रभवो बुद्धिस्तन्मयो महान् ।

महाहङ्गारविटप इन्द्रियाङ्गुरकीटरः ॥

महाभूतप्रशाखश्च विशेषप्रतिशाखवान् ।

सद्भाषणः सदापुष्पः शुभाशुमफलोदयः ॥

आजीवः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतज् ज्ञात्वा च तत्त्वेन ज्ञानेन परमासिना ॥

क्षित्वा चाऽक्षरतां प्राप्य जहाति मृत्युजन्मनी ।

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे विवेकप्रतियोगिनो

प्रकृत्यादीनां स्वरूपपरिच्छेदः ।

इति साङ्ख्यसारस्य पूर्वभागः ।

अथोत्तरभागः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अथ शिष्यैः सुखेनैव ग्रहीतुं पद्यमालया ।

विवेकस्याऽनुयोग्यात्मा पुरुषाख्यो निरूप्यते ॥ १ ॥

तत्र सामान्यतः सिद्धो जानेऽहमिति धीबलात् ।

द्रष्टाऽतो नित्यविश्वादिधर्मेरेव स साध्यते ॥ २ ॥

भोक्ता नित्यस्तदर्शत्वात् तत्कर्मोत्पादितत्वतः ।

महदादिस्मिक्काराणां सर्वेषामविशेषतः ॥ ३ ॥

{ अपि चाऽदृष्टसंस्काराधारत्वाद् बीजरूपतः ।

{ धोरनादिरतोऽस्यास्य सिद्धा भोक्तुरनादिता ॥ ४ ॥

स्वस्वामिभावानादित्वस्य भोक्तृव्यवस्थितेः ।

स्वभुक्तवृत्तिसंस्कारवत्त्वं स्वत्वं तु बुद्धिषु ॥ ५ ॥

स्वाम्यं स्वनिष्ठसंस्कारहेतुवृत्तेषु भोक्तरि ।

अतश्च घटते स्वत्वनाशे कैवल्यमात्मनः ॥ ६ ॥
 भोक्तृत्वाऽनादिभावस्य विनाशे हेत्वसम्भवात् ।
 न नाशो भोक्तृरस्तीति भोक्ता नित्यो हि सिध्यति ॥ ७ ॥
 जन्यो ज्ञानप्रकाशोऽस्य नित्यत्वे तु न युज्यते ।
 न ह्यप्रकाशे कुत्रापि प्रकाशोत्पत्तिरीक्ष्यते ॥ ८ ॥
 कार्ये प्रकाशाख्यगुणेष्वयवानां हि तद्गुणः ।
 कारणं तेन नाऽनित्यः प्रकाशो नित्यवस्तुनि ॥ ९ ॥
 प्रकाशाश्रयसंयोगात् प्रकाशभ्रम इत्यने ।
 आदर्शे चाऽऽवृतेर्भङ्गात् प्रकाशोत्पत्तिविभ्रमः ॥ १० ॥
 तस्मान्नित्यात्मनो ज्ञानं नित्यं वाच्यं तथा सति ।
 साधवाञ् ज्ञानमेवाऽऽत्मी निरोधारः प्रकल्प्यते ॥ ११ ॥
 अनाश्रिततया द्रव्यं संयोगादेष तन्मतम् ।
 अतो जानेऽहमित्यादिबुद्धिरप्युपपद्यते ॥ १२ ॥
 पिण्डेऽहन्धीर्हि मूढानां ध्रुवैवाऽनादिदोषतः ।
 संयोगात् तत्र पिण्डे तु ज्ञानवत्त्वमतिः प्रमा ॥ १३ ॥
 सन्तु वाऽऽधेयताल्पत्वजनानाशादिबुद्ध्यः ।
 श्रोत्रस्य नभसीवाऽर्थज्ञानस्य ज्ञानमात्रके ॥ १४ ॥
 तस्मान्नाशवतर्केण बाधकाभावतस्तथा ।
 • श्रुत्यादिभिश्च नित्यात्मा चिद्रूपैव सिध्यति ॥ १५ ॥
 • तज् ज्ञानं विभु नित्यत्वाद् देहव्यापितयाऽपि च ।
 मध्यत्वे नाशिता हि स्यादणुत्वे वाऽल्पदेशता ॥ १६ ॥
 विभुत्वेऽपि संधौघत्तेरेव साक्षान्निरिक्षणात् ।
 न सर्वत्र सदा सर्वभानं ज्ञाने प्रसज्यते ॥ १७ ॥
 अर्थभानं चित्तवर्धप्रतिबिम्बो मतो बुधैः

वृत्तेरेष चित्तौ साक्षात् प्रतिबिम्बनयोन्यता ॥ १८ ॥

अतोऽसङ्गेऽपि कूटस्थचैतन्ये विभुनि ध्रुवे ।

वृत्तिद्वारकमेवाऽन्यभानं फलबलान्मतम् ॥ १९ ॥

{ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृत्तिजन्यतयाऽखिलः ।

{ वृत्त्यैकाधिकरण्ये न कामादिर्धीषु नाऽऽत्मसु ॥ २० ॥

अतोऽन्तःस्थविकाराणां स्वस्वबुद्धिष्ववस्थितेः ।

कूटस्थ एव सर्वोऽपि चिदाकाशगणः समः ॥ २१ ॥

नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो निरञ्जनः ।

रूपज्ञाशो निराधारः प्रदीपः सर्ववस्तुषु ॥ २२ ॥

नन्वेवमेकतैवाऽसु लाघवादात्मनां खवत् ।

धीष्वेव सुखदुःखादिवैधर्म्यादिति चेन्न तत् ॥ २३ ॥

भोगाभोगादिवैधर्म्यैकैकरूपेऽपि चिद्वर्णे ।

श्रुतिस्मृतिभ्यामुक्ते न भेदसिद्धेः परस्परम् ॥ २४ ॥

सुखादिप्रतिबिम्बात्मा भोगोऽप्यस्य न वस्तुतः ।

तथाऽप्यस्य चित्तौ भावाभावौ स्यातां हि भेदकौ ॥ २५ ॥

औपाधिकौ यथा श्यामरागी स्फटिकभेदकौ ।

खट्वष्टान्तश्च विषमो वैधर्म्यासिद्धितोऽम्बरे ॥ २६ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे पुरुषस्वरूप-
परिच्छेदः ।

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

अथाऽऽत्मानात्मवैधर्म्यं गुणदोषात्मके तयोः ।

वक्ष्ये विस्तारतो येन विवेकाऽतिस्फुटो भवेत् ॥ १ ॥

सामान्यात्मघनाकाशे सान्निध्येरितशक्तिभिः ।

जायते लीयते भूत्वा भूयोऽयं जगदम्बुदः ॥ २ ॥

त्रिगुणात्मकशक्तीनां परिणामैरतश्चितिः ।

आधारविधया विश्वोपादानमविकारतः ॥ ३ ॥

यथाऽऽधारतया तोयं धरोपादानमिष्यते ।

स्वस्थपार्थिवतन्मात्रद्वारेणैवं चितिर्मता ॥ ४ ॥

अतो जगदुपादानमपि ब्रह्माऽविकारतः ।

कूटस्थनित्यपर्यायपरमार्थसदुच्यते ॥ ५ ॥

स्वाधेत्वात् स्वानुभूत्या च सिद्धत्वात् परमार्थसत् ।

स्वतः स्थित्या स्वतः सिद्ध्या लोके सन्निति हीर्यते ॥ ६ ॥

प्रतिक्षणविकारेण तैस्ते रूपैरपायतः ।

प्रकृत्यादिरसत् सर्वो जडार्थोऽप्यौ तरङ्गवत् ॥ ७ ॥

यत् तु कालान्तरेणाऽपि नाऽन्यसञ्ज्ञामुपैति वे ।

परिणामादिसम्भूतां तद् वस्त्वित्यादिकस्मृतेः ॥ ८ ॥

परार्थाधीनमत्वाच्च परदृष्ट्या च सिद्धितः ।

परतः सन्नसन्नेव तत्परापेक्षया मतः ॥ ९ ॥

सताऽस्तित्वं तु नाऽसत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

इति गारुडतश्चैवं सदमत्त्वव्यवस्थितेः ॥ १० ॥

अतो न सन्नाऽसदिदं जगत् सदसदात्मकम् ।

असद्विषयकत्वाच्च तस्य धीस्तात्त्विको भ्रमः ॥ ११ ॥

जगद्वृक्षस्य चैतन्यं सारोऽसारस्तथेतद्वत् ।

प्रपञ्चस्य स्थिरांशो हि चित्तिरेवाऽविकारतः ॥ १२ ॥

तदन्यदखिलं तुच्छमसारत्वादुदीर्यते ।

तथाऽऽहतमसञ्चाऽपि तदपेक्षास्थिरत्वतः ॥ १३ ॥

एवंविधेवाऽऽत्मसत्ता अन्यासत्ता च दर्शिता ।
 वासिष्ठादौ विस्तरतो यथा लेखात् तदुच्यते ॥ १४ ॥
 स्वप्ने जाग्रत्यमद्रूपः स्वप्ने जाग्रदसद्वपुः ।
 सृतिर्जगन्मयसद्रूपा सृतौ जगन्माऽप्यसम्भयम् ॥ १५ ॥
 जगन्मयी भ्रान्तिरिति न कदाऽपि न विद्यते ।
 विद्यते न कदाचिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥ १६ ॥
 आत्मैवाऽस्ति परं सत्यं नाऽन्याः संसारदृष्टयः ।
 शुक्तिकारजतं यद्वद् यथा मरुमरीचिका ॥ १७ ॥
 अस्ति सर्वगतं भ्रान्तं परमात्मघनं शुचि ।
 अचिन्त्याचिन्मात्रवपुः परमाकाशमाततम् ॥ १८ ॥
 तत् सर्वगं सर्वशक्तिं सर्वं सर्वोत्तमं स्वयम् ।
 यत्र यत्र यथोदेति तथाऽऽस्ते तत्र तत्र वै ॥ १९ ॥
 आविर्भावतिरोभावमयास्तिभुवनोर्मयः ।
 स्फुरन्त्यतितते यस्मिन्नराविव मरीचयः ॥ २० ॥
 असत्येव सती तोयनद्येव लहरी चला ।
 मनसेवेन्द्रजालयोर्जागतौ प्रवितन्यते ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणा तन्यते विश्वं मनसैव स्वयम्भुवा ।
 मनोमयमती विश्वं यन्नाम परिदृश्यते ॥ २२ ॥
 यो ह्यशुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे ।
 वज्रसारमिदं तस्य जगदस्यसदेव सत् ॥ २३ ॥
 अव्युत्पन्नस्य कनके कानके कटके यथा ।
 कटकज्जम्बिरेवाऽस्ति न मनागपि हेमधीः ॥ २४ ॥
 तथाऽज्ञस्य पुरागारनगनागेन्द्रभासुरा ।
 इयं दृश्यदृगीवाऽस्ति न त्वन्या परमार्थदृक् ॥ २५ ॥

इत्यादिवाक्यैर्वासिद्धे नाऽत्यन्तासत्यतोदिता ।

जगतोऽपरवाक्यैर्हि सत् कार्यं प्राकृतं मतम् ॥ २६ ॥

{ नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् सन्तिष्ठते जगत् ।

{ तमाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामेकेऽपरे स्वयम् ॥ २७ ॥

{ सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलीदरे ।

यथा स्थिता चित्तेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥ २८ ॥

प्रकृतिव्रततिर्व्योम्नि जाता ब्रह्माण्डसत्फला ।

इत्यादिवाक्यैः साङ्ख्यीयसत्कार्याद्युपवर्णनात् ॥ २९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे व्याख्यानान्तमोः

सत्यत्वासत्यत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

तदेवमात्मनः सत्ता दर्शिताऽन्यविलक्षणा ।

अथ चिद्रूपतां वक्ष्ये बुद्धिवृत्तिविलक्षणाम् ॥ १ ॥

अनुभूतिस्थितिर्बोधो वेदनं चोच्यते पुमान् ।

वेद्यं जडं तमोऽज्ञानं प्रधानादिकमुच्यते ॥ २ ॥

{ वेदनं वेद्यसम्बन्धादेव वेत्तभिधीयते ।

{ यथा प्रकाश्यसम्बन्धात् प्रकाशोऽपि प्रकाशकः ॥ ३ ॥

यथा वाऽर्थोऽमरागेण भानमर्थस्य भासकम् ।

एवं वेद्योपरक्तस्याऽस्वांशस्याऽऽधारतांऽग्निनि ॥ ४ ॥

असंज्ञायां चित्तौ वेद्योपरागोऽयं न धीष्विव ।

किन्तु साक्षाद् द्धारतो वा चिति तत्प्रतिविम्बनम् ॥५॥
 बाह्यं वृत्त्याख्यकरणाभावादनुपपन्नतः ।
 चित्तिर्नैवेक्षते चेत्वं विभुत्वेऽपि च सर्वतः ॥ ६ ॥
 तथा चिदपि वृत्त्याख्यकरणाभावतोऽर्थवत् ।
 स्वगोचरां वृत्तिवृत्ते तिष्ठत्यन्नातसत्तया ॥ ७ ॥
 तदेवं चिन्निराकारा प्रकाशाकाशरूपिणी ।
 तिष्ठत्यव्यक्तरूपा च मोक्षादौ वृत्त्यभावतः ॥ ८ ॥
 बहिर्वृत्तिसु साकारा परिच्छिन्ना च दीपवत् ।
 व्यक्ता च सर्वदा तद्वदसङ्गरा क्षणभङ्गरा ॥ ९ ॥
 जडा च परदृश्यत्वाद् घटदोषादिवृक्षता ।
 वृत्तेः प्रकाशता त्वर्थाकारत्वादक्षतैव हि ॥ १० ॥
 यथाऽऽस्याकारतार्हत्वादादर्शस्तत्प्रकाशकः ।
 सर्वाकारत्वयोग्यत्वात् सैवं सर्वप्रकाशिका ॥ ११ ॥
 न पुनर्वृत्तिवृत्तित्वं चितस्तद्भिन्नद्रष्टृता ।
 वृत्तेर्यतो गौरवं स्याद् द्योर्ज्ञातृत्वकल्पने ॥ १२ ॥
 बुद्धारूढं त्वन्यवस्तु तद्वारा प्रतिविम्बितम् ।
 पश्यत्यनुभवो नाऽन्यो द्रष्टा बुद्धादिकोऽखिलः ॥ १३ ॥
 इत्येवं बुद्धिवृत्तिभ्यो वैलक्षण्यं चितीरितम् ।
 चिदचित्त्वाख्यवैधर्म्यं देहादिभ्यः स्फुटन्निदम् ॥ १४ ॥
 अन्योन्यप्रतिविम्बेन सारूप्याद् वृत्तिबोधयोः ।
 बोधव्यवहृतिर्हृत्ती लोहेऽग्निव्यवहारवत् ॥ १५ ॥
 नैवाऽल्पबुद्धाशक्तोऽयं विवेको वृत्तिबोधयोः ।
 तार्किका यत्र सन्धूढाः साङ्ख्यानानां श्रेष्ठता यतः ॥ १६ ॥
 विज्ञानवादिनो बोद्धा वृत्तिबोधाविवेकतः ।

ज्ञातात्मत्वश्रुती मूढा मेनिरे क्षणिकां चितिम् ॥१७॥
 सत्त्वपुं सो विवेकोऽयं वृत्तितद्बोधरूपयोः ।
 नाऽशक्यः सुधियां यद्वहंसानां क्षीरनीरयोः ॥ १८ ॥
 एतदन्तश्च संसारो मोक्षस्तत्रैव संस्थितः ।
 यद् वृत्तिभ्यो विवेकेन तद्बोधस्याऽवधारणम् ॥ १९ ॥
 सर्वोऽप्यनुभवं वेद न कश्चिदपि वेदताम् ।
 विवेकमात्रमस्मिन् हि भासमानेऽप्यपेक्षते ॥ २० ॥
 { आत्मा विवेक्तुं बाह्यार्थं न शक्यो वृत्तिमिश्रणात् ।
 अतो वृत्तौ विवेक्तव्यो वृत्तिबोधतयैव सः ॥ २१ ॥
 यथा बुद्ध्या विवेकाहर्ही नाऽग्निरङ्गारमिश्रणात् ।
 सोऽङ्गारे तु विवेकाहर्ही काष्ठदग्धृतया स्फुटम् ॥२२॥
 अतएव श्रुतौ स्वप्ने दृश्यवृत्तिविवेकतः ।
 स्वयंज्योतिःस्वरूपेण तस्या द्रष्टा प्रदर्शितः ॥ २३ ॥
 साक्षात् प्रकाशो यो यस्य स तद्विज्ञो मतो बुधैः ।
 घटादिभ्यो यथाऽऽलोक आलोकाच्चाऽपि वृत्तयः ॥२४॥
 वृत्तेः साक्षात् प्रकाशत्वादतोऽनुभवरूपकः ।
 वृत्तिभ्यो भिन्न आत्माति शीघ्रो मार्गः स्वदर्शने ॥२५॥
 एवमादिप्रकारेण बुद्धिसत्त्वप्रकाशतः ।
 विलक्षणतया सिद्धस्थिरकाशोऽस्य भासकः ॥ २६ ॥
 स्वप्नेदेहादिदृष्टान्तेस्तस्माच्छ्रुत्यादिदर्शितैः ।
 जाग्रद्देहेन्द्रियार्थेभ्यश्चितिर्भिन्नतया मता ॥ २७ ॥
 स्वप्ने देहादिकं सर्वं चिद्भिकं चिति भासते ।
 जाग्रत्येवं विशेषस्तु यद् बाह्यमपि भासते ॥ २८ ॥
 स्वप्ने मनोमयत्वाच्च साक्षाच्चिद्विषयोऽखिलम् ।

करणहारतो वाङ्मं चितो वाग्रति गीचरः ॥ २८ ॥

सर्वं देहादिकं स्वप्नजाग्रतोरेकरूपतः ।

भाति चिद्व्योम्नि नाऽत्रार्थवाङ्मान्तर्भेदतो भिदा ॥ ३० ॥

चिद्व्योम्नि वासनातो धीः प्रमाणाद् वाऽर्थरूपिणी ।

ततश्चितोऽर्थभानं यत् तत् समं स्वप्नजाग्रतोः ॥ ३१ ॥

तदिदं स्वानुभूत्यैव प्रोच्यते न परोक्षतः ।

स्वप्नदृष्टान्तसदृशो नोपायोऽस्याऽऽत्मदर्शने ॥ ३२ ॥

सुषुप्तौ हि यथा स्वप्ने स्वात्मन्येवेक्षतेऽखिलम् ।

आत्मानं चैकदेशस्थं मन्यते जागरे तथा ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिरात्मनस्तत्त्वं स्वरूपावस्थितेऽदा ।

जाग्रत्स्वप्नौ मायिकौ तु सृष्टासारूप्यतो धिया ॥ ३४ ॥

{ बुद्धेः सुषुप्तिस्तमसाऽऽवरणं तद्विलक्षणा ।

{ चितेः सुषुप्तिवृत्त्याख्यदृष्ट्यावरणशून्यता ॥ ३५ ॥

पूर्णः कूटस्थनित्यश्च स्वस्वधीमात्रवृत्तिवृत्क् ।

वृत्त्याख्यदृष्ट्यविरहात् सर्वदा नेक्षते पुमान् ॥ ३६ ॥

वृत्तिदेशे यथा बोधस्तथा सर्वत्र सर्वदा ।

वृथैव तप्यते मूढैर्व्ययनाशादिनाऽऽत्मनः ॥ ३७ ॥

दुःखभोगमहारोगनिदानं देहगेहिनी ।

बुद्धिर्न त्यज्यते मूढैर्महानिद्रासुखं यतः ॥ ३८ ॥

अनादिबुद्धिगार्हस्थ्यं विवेकस्यज्यते न चेत् ।

न मोक्षो वाङ्मसव्यासादिहाऽमुत्राऽसुखं परम् ॥ ३९ ॥

समच्चिन्मात्ररूपेषु स्वपरात्मसु सर्वदा ।

बुद्धिमात्रविवेकेन स्वपरादिभिदा सृष्टा ॥ ४० ॥

चिन्मात्रे निगुणे स्वामिन्यारोप्यैवाऽऽत्मकर्तृतात् ।

स्वाम्यवज्ञापराधेन बध्यते धीः स्वकर्मभिः ॥ ४१ ॥

{ साध्वी तु धीः पतिं दृष्ट्वा याथातथ्येन तत्परा ।
{ इहोऽऽनन्दमयी चाऽन्ते पतिदेहे लयं व्रजेत् ॥ ४२ ॥

नाहं कर्ता सुखी दुःखी चिन्मात्राकाशरूपकः ।

एवं नाथं चिन्तयन्ती न पत्युर्दुःखभोगदा ॥ ४३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनो-
श्चिदचित्तवैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

इत्येवमात्मनः प्रोक्तो बुद्ध्यादिभ्यो विलक्षणः ।

चित्तकाशोऽधुनाऽऽनन्दरूपता वक्ष्यते तथा ॥ १ ॥

दुःखं कामसुखापेक्षा सुखं दुःखसुखाख्यः ।

इति स्मृतेः सुखात्मत्वं नित्यनिर्दुःखताऽऽत्मनः ॥ २ ॥

परिभाषाबलाद् रूढिबाधः सर्वत्र सम्मतः ।

अन्यथा परिभाषेयं मोक्षशास्त्रे भवेद् वृथा ॥ ३ ॥

यद्वा परीक्षवादेन परमप्रियतामये ।

रूपिका सुखगीः पुंसि विभुत्वायै खगब्दवत् ॥ ४ ॥

नाऽऽनन्दं न निरानन्दनित्यादिश्रुतिभिः स्फुटम् ।

आत्मन्यानन्दरूपत्वनिषेधाद् युक्तिमयुतात् ॥ ५ ॥

उपासाद्यर्थशून्यत्वान्नेति नेति श्रुतेस्तथा । •

निषेधवाक्यं बलवद् विधिवाक्यादिति स्थितिः ॥ ६ ॥

निर्निरानन्दमिति च स्वोपाध्यानन्दभोक्तृताम् ।
 स्वामित्वरूपिणीं वक्ति न निर्धन इतीव हि ॥ ७ ॥
 प्रेक्षोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादिति श्रुत्या सुखादपि ।
 उक्त आत्मा प्रियस्तस्य सुखलोक्तिश्च नोचिता ॥ ८ ॥
 आनन्दाद्याः प्रधानस्य इति वेदान्तसूत्रतः ।
 वेदान्तेऽपि न सिद्धान्त आत्मनः सुखरूपता ॥ ९ ॥
 विस्तराद् ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिः परीक्षितम् ।
 चित्तेरसुखरूपत्वं प्रेमा व्याख्यायतेऽधुना ॥ १० ॥
 { मा न भूवमहं शब्दद् भूयासमिति रूपकः ।
 { निर्निमित्तोऽनुरागो यः स प्रेमा परमश्चित् ॥ ११ ॥
 अन्याशेषतया बुद्धेः स्नेहोऽयं न सुखेष्वपि । २०६/७
 अतः प्रियतमः स्वात्मा नाऽन्योऽतो ह्यधिकः प्रियः ॥ १२ ॥
 आत्मत्वेनाऽऽत्मनि प्रेमा न सुखत्वाद्यपेक्षते ।
 अहं स्यामिति चेद् यस्मात् सुखं स्यामिति नेष्यते ॥ १३ ॥
 तथा च सुखतादुःखाभावते वाऽऽत्मताऽपि च ।
 प्रेम्णि प्रयोजिका सिद्धा स्वतः प्रेमात्मतैव तु ॥ १४ ॥
 तस्माद् वस्तुत आत्मैव प्रियो नोपाधिकत्वतः ।
 औपाधिकीतरप्रीतिरस्थिरत्वाच्च तात्त्विकी ॥ १५ ॥
 प्रीतिरन्यत्र चाऽनित्याऽविवेकाद्यैः सुखादिषु ।
 आत्मप्रीतिसु नित्याऽतो नित्यानन्दः पुमान् मतः ॥ १६ ॥
 आत्मनः प्रियतां बुद्धिर्यदि पश्येत् समाहिता ।
 सर्वातिशयायिनीं तर्हि सुखाब्धौ किं न मज्जति ॥ १७ ॥
 प्रियदर्शनतो बुद्धेः सुखं लोकेषु दृश्यते ।
 अतोऽनुमेयं परमप्रियदृष्ट्या परं सुखम् ॥ १८ ॥ ०

आत्मार्थत्वेन सर्वत्र प्रीतिरात्मा स्वतः प्रियः ।

इति शब्दच्छ्रुतिः प्राह आत्मदृष्टिविधितया ॥ १८ ॥

ततोऽप्यनुपमं ज्ञेयं प्रियात्मेक्षणतः सुखम् ।

मुञ्चते तत् सुखं धीरा जीवन्मुक्ता महाधियः ॥ २० ॥

अन्तरात्मसुखं सत्यमविसंवादि योगिनम् ।

अपश्यन् कृपणो बाह्यसुखार्थी वञ्चितो जनः ॥ २१ ॥

सुखाशया वहिः पश्यन् देहो हीन्द्रियरन्ध्रकैः ।

वातायनैर्गृहीत्वाऽन्तः सुखं वेत्ति न बाह्यदृक् ॥ २२ ॥

दुःखलभ्यान् दुःखमयान् परिणामेऽतिदुःखदान् ।

विषयोऽप्यान् सुखाभासान् धिक् स्वात्मसुखरोधकान् ॥ २३ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मानात्मनोः

प्रियाप्रियत्ववैधर्म्यपरिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

परिच्छेदत्रयेणोक्तं सच्चिदानन्दरूपकम् ।

गीयमानं श्रुतिस्मृत्योरात्मनो लक्षणत्रयम् ॥ १ ॥

तद्वै परीत्यमन्येषां लक्षणं चैरितं स्फुटम् ।

आभ्यां तु गुणदोषाभ्यां विवेको दोषद्वयत् परः ॥ २ ॥

नैर्गुण्यसगुणत्वादिवैधर्म्याण्यपराण्यपि ।

बह्विनि वक्ष्ये सङ्क्षेपात् पुष्पकृत्योरतः परम् ॥ ३ ॥

धियोऽर्थाकारया वृत्त्या जनितत्वात् सुखादयः ।

सामानाधिकरण्यात् कल्प्यन्ते लाघवाद् धियाम् ॥ ४ ॥

{ महदादेर्जडत्वेन तद्वेतुश्च जडो मतः ।

{ कार्यकारणसाजात्यं दृष्टं लोके हि सर्वतः ॥ ५ ॥

अत आत्मा बोधमात्रतया सिध्यति लाघवात् ।

गुणाः सर्वे प्रकृत्यादेर्विकाराश्चेतरेऽखिलाः ॥ ६ ॥

आत्मा तु निर्गुणस्त्वदत् कूटस्थश्च मतो बुधैः ।

चित्तेः कूटस्थसञ्ज्ञा तु स्थिरत्वाद् गिरिकूटवत् ॥ ७ ॥

लेपश्चेतरसम्बन्धे तद्रूपैरुपरक्तता ।

यथा विषयसम्बन्धाद् बुद्धौ भवति वासना ॥ ८ ॥

भाण्डादौ द्रव्ययोगाच्च तत्तद्रव्यस्य वासना ।

लेपहेतुश्च सम्बन्धः सङ्गः सम्बन्धि चाऽञ्जनम् ॥ ९ ॥

{ अतो निरञ्जनोऽसङ्गो निर्लेपश्चोच्यते पुमान् ।

{ नभःपुष्करपत्रादिदृष्टान्तैः परमर्षिभिः ॥ १० ॥

चिन्मात्रानन्तशक्त्यव्यो पुमर्थपवनेरिताः ।

सत्त्वादिशक्तयो यान्ति विश्वबुद्धिरूपताम् ॥ ११ ॥

अत ईशश्चिदात्मैव जगत् सन्निधानतः ।

मणिवत् प्रेरकत्वेन जडानामयसामिव ॥ १२ ॥

पुमानेव जगत्कर्ता जगद्गर्ताऽखिलेश्वरः ।

स्वाम्यर्थे भृत्यवद् यस्माज्जडवर्गः प्रवर्तते ॥ १३ ॥

{ करणानि च देहेषु राजार्थमधिकारिवत् ।

{ भोग्यजातं मनोमन्त्रिण्यर्पयन्ति स्वभावतः ॥ १४ ॥

{ तैर्भोग्यैर्युक्तमात्मानमावेदयति धीश्चित्ति ।

{ ईक्षामात्रेण तद् भुङ्क्ते राजेवाऽऽत्माऽखिलेश्वरः ॥ १५ ॥

धनादेरीश्वरो देहो देहस्येन्द्रियमीश्वरम् ।

इन्द्रियस्येश्वरी बुद्धिर्बुद्धेरात्मे श्वरः परः ॥ १६ ॥

कूटस्थस्येश्वरस्याऽन्यो नाऽस्ति प्रेरक इत्यतः ।

ईश्वरस्याऽवधित्वेन द्रष्टा वै परमेश्वरः ॥ १७ ॥

अन्यस्याऽऽगन्तुकैश्वर्यं बहुव्यापारसङ्कुलम् ।

निर्व्यापारस्य निर्दोषमनाद्यैश्वर्यमात्मनः ॥ १८ ॥

सर्वशक्तिमयो ह्यात्मा शक्तिमण्डलताण्डवः ।

संसारं तन्निवृत्तिं च माययाऽऽप्नोति हेलया ॥ १९ ॥

सर्वातिशयि निर्दोषमैश्वर्यमिदमात्मनः ।

पश्यतो योगिनो ब्राह्मणमप्यैश्वर्यं तृणायते ॥ २० ॥

{ वाङ्मयाऽऽत्मोच्यते देही देहस्याऽऽत्मेन्द्रियाणि च ।
बुद्धिरात्मेन्द्रियान्तस्य बुद्धेरात्मा तु चिन्मयः ॥ २१ ॥
अत आत्मावधित्वेन परमात्मोच्यते चितिः ।

तथाऽन्तःकरणैर्योगाज्जीव इत्युच्यते चितिः ॥ २२ ॥

{ अविद्याकार्यरहितः परमात्मेति च स्मृतिः ।

यस्य यद् व्यापकं तस्य तद् ब्रह्माऽतो धरादिकम् ॥ २३ ॥

प्रकृत्यन्तं भवेद् ब्रह्म स्वस्वकार्याव्यपेक्षया ।

सेश्वरे साङ्ख्यवादेऽपि चित्तरेवाऽनुमन्यते ॥ २४ ॥

परे वा परमात्मत्वादिकं तु न जडे क्वचित् ।

अध्यक्षव्यापकत्वाभ्यां परं ब्रह्म तु चेतनः ॥ २५ ॥

तस्याऽध्यक्षं व्यापकं च न हेतुविधयाऽस्ति हि ।

असङ्ख्यात्मा नभोराशिरविभक्तैकरूपकः ॥ २६ ॥

. भूतशिवनविज्ञानघनात्मघनसंज्ञकः ।

प्रकाशस्याऽनपेक्षत्वात् स्वस्य द्रष्टृतयाऽपि च ॥ २७ ॥

{ रूपप्रकाशः पुमानुक्त इतरे तद्विलक्षणाः ।

भोगोऽभ्यवृत्तिः सा च कूटस्थे नाऽस्ति धीष्विव ॥२८॥

{ धीवृत्तिप्रतिविम्बाख्यगौणभोगा तु भोक्तृता ।
साक्षाद् धीवृत्तिद्रष्टृत्वाद् बुद्धिसाध्यच्यते पुमान् ॥२९॥

विना विकारं द्रष्टृत्वात् साक्षी तूक्तोऽखिलस्य सः ।

चेत्योपरागरूपत्वात् साक्षिताऽप्यत्र वा चितः ॥ ३० ॥

रूपलक्षणमेवेदमपि व्यावृत्तये जडात् ।

अतः पुमाननिर्देश्योऽणश्च सूक्ष्मश्च कथ्यते ॥ ३१ ॥

विना दृश्यमदृश्यत्वादव्यक्तश्चोच्यते स्वतः ।

{ अदृश्यो दृश्यते राहुर्गृहीतेन यथेन्दुना ॥ ३२ ॥

{ अदृश्यं चाऽस्यमादर्शं चित् तथा स्वसंबुद्धिषु ।

चिति विश्वस्य सङ्गश्चेद् विश्वं भासेत सर्वदा ॥ ३३ ॥

विश्वाधारोऽप्यतः शून्यमिति चिद्गीयते खवत् ।

दृश्यदोषान् सृष्टाबुद्धिर्द्रष्टारोप्य निर्मले ॥ ३४ ॥

आदर्शं मलवद् व्योम्नि दीपदृष्ट्या तु तप्यते ।

वस्तुतश्चिति नाऽस्थेव मलो दृश्याश्रितः सदा ॥ ३५ ॥

अतश्च निर्मलः स्वस्थो निर्दोषश्चोच्यते पुमान् ।

{ सजातीयेषु वैधर्म्यलक्षणा नाऽस्ति यद् भिदा ॥ ३६ ॥

{ अत आत्मा समः प्रोक्त ऐकरूप्याश्च सर्वदा ।

देहाध्यक्षतया देही पुर्यभिव्यक्तितः पुमान् ॥ ३७ ॥

एकाकित्वाद्वितीयः केवलश्चोच्यते तु सः ।

चिच्छक्त्यप्रतिबन्धेन प्रोच्यतेऽनाहतः पुमान् ॥ ३८ ॥

सर्वस्वामितया चाऽऽत्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रवेदनात् ।

हृत्सरोवरधीपद्मदलवृत्तिषु लीलया ॥ ३९ ॥

चरन्निवाऽऽनन्दमीनान् भुञ्जानो हंस उच्यते । ।

हकारेण वह्निर्याति सकारेण विशन् पुनः ॥ ४० ॥
 प्राणवृत्त्याऽनये चाऽपि प्राणस्यात्मा हंस उच्यते ।
 शरीरागारद्वयोमगुहायां बुद्धिभार्यया ॥ ४१ ॥
 व्यज्यमानस्तथा सार्धं स्वपन्निव गुहाशयः ।
 त्रिगुणात्मकमायां स्वां सान्निध्यात् परिणामयन् ॥ ४२ ॥
 मायीति कथ्यते चाऽऽत्मा तत्कृतानृतवेषधृक् ।
 खान्येकादश भूतानि पञ्चैतानि तु षोडश ॥ ४३ ॥
 पुंसः कलास्तत्त्वतस्तु निरंशत्वात् स निष्कलः ।
 अहंशब्दः श्यामिवाचैः स्वामी साची तु चेतसः ॥ ४४ ॥
 अतोऽहमिति शब्देन चिन्मात्रं प्रोच्यते बुधैः ।
 सर्वेश्वरः सर्ववेत्ता सर्वकर्ताऽद्वयः पुमान् ॥ ४५ ॥
 सामान्यादुच्यते यद्वद् राजा सर्वनराधिपः ।
 आत्माद्वैतस्य सूत्रेण जातिमात्रेण वर्णनात् ॥ ४६ ॥
 प्रलये हि विजातीयद्वैतशून्यत्वमात्मनाम् ।
 असङ्गत्वान्नित्यशुद्धो नित्यबुद्धश्च चित्ततः ॥ ४७ ॥
 नित्यमुक्तस्तथा नित्यनिर्दुःखत्वात् पुमान् मतः ।
 इत्यादिगुरुशास्त्रोक्तदिशा स्वानुभवेन च ॥ ४८ ॥
 वैधर्म्यादात्मनोऽनात्मविवेकः क्रियतां बुधैः ।
 परिच्छेदचतुष्केण पुष्पकृत्योः सुविस्तरात् ।
 वैधर्म्यगण उक्तोऽयं ध्यायिनामाशु सुक्तिदः ॥ ४९ ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे आत्मवैधर्म्य-

गणपरिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः ।

विवेकमेव सद्युक्त्या मत्वा तदनुभूयते ।
 राजयोगं यथा कुर्यात् समासेन तदुच्यते ॥ १ ॥
 अशक्तो राजयोगस्य हठयोगेऽधिकारवान् ।
 वासिष्ठे हि वसिष्ठाय भुमुण्डे नैवमीरितम् ॥ २ ॥
 ज्ञानावृत्ती राजयोगे प्राणायामासने हठे ।
 सुस्थे तेऽङ्गतयाऽन्योन्यं सेव्ये शक्त्यनुसारतः ॥ ३ ॥
 विषयेऽनन्तदोषा ये श्रुतिसृप्तिसमीरिताः ।
 त आदौ परिद्रष्टव्यास्तत्स्थैर्याय योगिभिः ॥ ४ ॥
 कामबीजान्यनन्तानि सम्प्ररोहन्ति यद्वृद्धि ।
 तत्राऽटवीनिभे ज्ञानपुण्यशस्यं न वर्धते ॥ ५ ॥
 दोषदृष्ट्यग्निसन्दग्धे कामबीजे तु चेतसि ।
 गुरुशास्त्रहलैः कष्टे सुचेत्रे तद्विवर्धते ॥ ६ ॥
 सत्येष्वसत्तां प्रचुरां तथा रम्येष्वरम्यताम् ।
 सुखेषु प्रचुरं दुःखं पश्यन् धीरो विरज्यते ॥ ७ ॥
 ब्रह्मलोकोऽपि नरको विनाशामेध्यपूरितः ।
 युक्तश्च स्वाधिकैरन्यैस्त्रै गुण्यादपि दुःखयुक् ॥ ८ ॥
 तत्रत्यैरपि मुक्त्यर्थं यत्यते जन्मभीरुभिः ।
 अतो ज्ञेयः समासेन लोकाः सर्वोऽपि दुःखयुक् ॥ ९ ॥
 इदं मे स्यादिदं मा स्यादिति चाव्यष्टितं मनः ।
 स्वभावात् तेन विज्ञेयं दुःखं वित्ते न सङ्गतिः ॥ १० ॥
 'सुखं सुषुप्तिः परमा दुःखं विषयवेदनम् ।

सुखदुःखसमासोऽयं किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥ ११ ॥
 तस्मादनर्थानर्थान् परोक्ष विषयान् सुधीः ।
 उत्सृजेत् परमार्थार्थी बालरम्यानङ्गीनिव ॥ १२ ॥
 इत्यादिकानन्तदोषदृष्ट्या रागस्य तानवे ।
 मायाविवेकतः शुद्धमात्मानं चिन्तयेत् सदा ॥ १३ ॥
 इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणाऽपि न शक्यते ।
 उदासीनस्याऽऽत्मतत्त्वं स्वयमेव प्रकाशते ॥ १४ ॥
 बुद्धिबोधात्मको बुद्धिसाक्षी बुद्धिः परो विभुः ।
 कूटस्थोऽहं चिदादित्य ईत्येकाग्रोऽनुचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
 वृत्तिबोधो षष्ठश्छिद्रमिव नाश्रय इच्छते ।
 वस्तुतो वृत्तिबोधोऽहं पूर्णो व्योमवदक्षयः ॥ १६ ॥
 अन्तर्यद् दृश्यते सर्वं तद् बुद्धेर्वावृत्तिरुच्यते ।
 तेभ्यो दुःखात्मकेभ्योऽहं साक्षात् तद्वोचिता पृथक् ॥ १७ ॥
 कर्मकौटल्यविरोधो हि वृत्त्या वृत्तिप्रकाशने ।
 वृत्तिधारकल्पने च गौरवादिति निश्चितम् ॥ १८ ॥
 चर्षशोकभयक्लोधलोभमोहमदैस्तथा ।
 द्वेषाभिमानकार्पण्यनिद्रालस्यस्मरादिभिः ॥ १९ ॥
 धर्माधर्मैश्च सम्पूर्णा बुद्धिर्दुःखमयो तु मे ।
 आत्मानं दर्शयत्येव भास्करायेव रोगिणः ॥ २० ॥
 अहं सर्वगतं शान्तं परमात्मघनं शुचि ।
 अचिन्त्यचिन्मात्रनभो विश्वदर्पणमक्षयम् ॥ २१ ॥
 निरञ्जनं निराधारं निर्गुणं निरुपद्रवम् ।
 निर्विशेषं सजातोयात् समस्तार्थावभासकम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः स्थावरान्ताश्च चेतनाः ।

अवैधर्म्यात्मकाभेदादहमित्यनुचिन्तयेत् ॥ २३ ॥

अहमन्ये च पुरुषाः समचिद्व्योमरूपिणः ।

अत आत्मैक एवाऽहमिति श्रुतिषु गीयते ॥ २४ ॥

इति पश्यन् स्वभोगैश्च योगो विश्वं प्रपूजयेत् ।

आत्मयागोऽप्ययं प्रोक्तः श्रुत्युक्तः साङ्ख्ययोगिनाम् ॥ २५ ॥

{ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

{ समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ २६ ॥

इत्येवं मनुनाऽऽप्यात्मयागो ज्ञानाङ्गमीरितः ।

तस्मादभयदानेन स्वभोगाद्यर्चनेन च ॥ २७ ॥

सम्मानयन् भूतजातमात्मानमनुचिन्तयेत् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भोगे दागश्च ह्यीयते ॥ २८ ॥

तेषां स्वसाम्यदृष्ट्याऽतः साम्यं योगो विचिन्तयेत् ।

पत्युत्तौ प्रलये चैव सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ २९ ॥

सर्वेषामेकरूपत्वे द्रष्टृरागादिकं कुतः ।

विष्ण्वादयो महैश्वर्यं भुञ्जाना अपि नाऽधिकाः ॥ ३० ॥

मत्तोऽतोऽलं तदैश्वर्यैरविवेकिजनप्रियैः ।

गुणकर्मादिभिः किञ्चिन्निरोच्याऽधिकमात्मनः ॥ ३१ ॥

तदर्थं यतते लोको नाऽहं पश्यामि मेऽधिकम् ।

तथा न्यूनं न पश्यामि यदतिक्रमशङ्कया ॥ ३२ ॥

देवा दैत्यजयावेव यतिश्च तज्जयाश्रया ।

अहं यथा तथैवाऽन्ये आब्रह्मा नारका जनाः ॥ ३३ ॥

दृश्यन्ते स्वात्मवत् प्रेम्णा पितृभ्रातृसुतादिषु ।

ॐ ईश ईशित्यो वा कः श्रेष्ठः कोऽधमोऽपि वा ॥ ३४ ॥

अभिन्ने भेददृष्ट्या स्यान्सुखीर्भयमिति श्रुतिः ।

चिद्व्योमस्वेकरूपेषु ईशानीशादिरूपकः ॥ ३५ ॥

रूपभेदो ह्यसन् सर्वः स्फटिके रूपभेदवत् ।
धियां रूपैः पुमानेको बहुरूप इवेत्येते ॥ ३६ ॥

वृक्षचर्मादिरूपाद्यैर्मायीव बहुरूपधृक् ।

मामातिङ्ग निराकारं विविधाकारधारिणी ॥ ३७ ॥

मायैवैका हि नृत्यन्ती मोहयत्यखिला धियः ।

पुंसां भेदो बुद्धिभेदादम्बुभेदाद् यथा रवेः ॥ ३८ ॥

व्योम्नश्च छिद्ररूपेण भेदः कुम्भादिभेदतः ।

अतः शुद्धो बुद्धमुक्तः सर्वदा सर्वगोऽव्ययः ॥ ३९ ॥

अहमन्ये च तत्राऽहो शत्रुमित्रादिधौर्मृषा ।

ब्रह्मणीशे हराविन्द्रे सर्वभूतगणे तथा ॥ ४० ॥

उत्तमाधममध्यत्वविभागो मायया मृषा ।

त्रिगुणात्मकमायायास्त्रैविध्यादात्मनोऽपि हि ॥ ४१ ॥

उत्तमाधममध्यत्वत्रैविध्यं नैव हि स्वतः ।

यथा देहे तथाऽन्यत्र चित्प्रकाशोऽयमव्ययः ॥ ४२ ॥

व्यक्तताव्यक्ततामात्रभेदो ह्यन्तरवाह्ययोः ।

एवमन्येऽपि पुरुषा बह्वमुक्ताविशेषतः ॥ ४३ ॥

ईशानीशादिशेषाच्च पुरुषार्थो न मेऽस्त्यतः ।

महानिद्रेव मे साध्वी दुःखभोगहरा प्रिया ॥ ४४ ॥

अप्रिया मूढचित्तानामसाध्वी धीहृत्पात्मनाम् ।

{ चिदादर्शे मयि धियो यद्यपि प्रतिदिक्कनम् । ४५

{ तत्त्वतो नैव देषाय तथाऽपि त्याज्यं मेव तत् ।

*रूभावादस्य हेयत्वं कानुभूत्या हि सिध्यति ॥ ४६

यथा कोऽपि परस्याऽपि दैर्घ्यं न दिदृक्षति ।

स्वामिन्यारोप्याऽऽत्मदोषान् साध्वीयमनुत्पद्यते ॥ ४७ ॥

निर्दोषं स्वामिनं दृष्ट्वा निर्दोषा स्यात् पतिव्रता ।

एवमस्या रूपभेदेऽप्ये करूपोऽस्मि सर्वदा ॥ ४८ ॥

भुक्तानो वाऽप्यभुक्तानस्तां मदर्थमनन्यगाम् ।

यथैकरूपतोपाधियोगायोगदशास्वहो ॥ ४९ ॥

आदर्शस्याऽमलस्यैव चित्रभीदर्पणस्य मे ।

दृश्यबुद्धिगता दोषाः साक्षात् तद्द्रष्टरि प्रभौ ॥ ५० ॥

न सन्ति मयि मोहाद्या भास्करे भास्यदोषवत् ।

दुःखैर्बद्धा स्वमात्मानं त्यक्त्वा मज्जावमागता ॥ ५१ ॥

मुच्यते दुःखबन्धाद् धीर्न मे मोक्षो न बन्धनम् ।

कूटस्थासङ्गचिद्व्योम्नि धीदुःखप्रतिविम्बनम् ॥ ५२ ॥

योऽन्यो बन्धो भोगरूपः सोऽपि चिदर्पणे सृषा ।

जाग्रदादिव्रयावस्थासाक्षी ताभिर्विवर्जितः ॥ ५३ ॥

अहं पूर्णसिदादित्य उदयास्तविवर्जितः ।

दर्पणे मुखवद् विश्वं मयि बोधे न तात्त्विकम् ॥ ५४ ॥

विभुत्वेऽपि च बाह्यान्तः सुषुप्त्यादावदर्शनात् ।

मयि वाऽन्यत्र वा पुंसि केवलानुभवे विभौ ॥ ५५ ॥

भाति यत् तद्विवर्त्तो धीप्रतिविम्बात्मकत्वतः ।

शक्तौ रजतवद् विश्वमती मयि न दोषकृत् ॥ ५६ ॥

मरीचौ तोयवत् तद्वद् व्योमादौ नगरादिषत् ।

कालत्रयेऽपि नाऽस्त्येव मयि विश्वं सनातने ॥ ५७ ॥

अन्यथास्त्वथवा माऽस्तु बुद्ध्यादौ मम तेन किम् ।

{ मयि सर्वं यथा व्योम्नि सर्वत्राऽहं यथा नभः ॥ ५८ ॥

{ न सर्वं मयि सर्वत्र नाऽहं चालोपसः खवत् ।

अत एवाऽविभागास्थामेदेन क्षीरनीरवत् ॥ ५८ ॥

ज्ञानात्मकमिदं विश्वं गायन्ति परमर्षयः ।

जगन्मम मदर्थत्वात्सच्छरीरसुखादिवत् ॥ ६० ॥

यथा मम तथाऽन्येषां ममैवेति धियो भ्रमः ।

वस्तुतस्तु न कस्याऽपि किमपि व्यभिचारतः ॥ ६१ ॥

स्वामित्वस्याऽध्रुवत्वेन पान्यस्याऽऽवासगेहवत् ।

एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं शून्यं निरञ्जनम् ॥ ६२ ॥

सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं तत्र न जगन्न जगत्क्रिया ।

दृश्यते सर्वदृश्याद्या स्वप्नबुद्धिपरम्परा ॥ ६३ ॥

चिन्मण्डलमहादर्शं प्रतिविम्बमुपागता ।

{ क्वचिद् व्यक्तं क्वचित् सूक्ष्मं नभः सर्वत्र तिष्ठति ॥ ६४ ॥

{ यथा तथा चिदाकाशं धीदेशेऽन्यत्र च स्थितम् ।

चिदाकाशमयं विश्वं यतोऽतो धीरितस्ततः ॥ ६५ ॥

भ्रमन्तो तत्र तत्रैव भासतेऽर्के घटादिवत् ।

धर्माधर्मौ जन्ममृत्यु सुखदुःखादि चाऽखिलम् ॥ ६६ ॥

जायत्यपि मृषा स्वप्न इव जन्मादिकं मम ।

{ दृश्ययोगवियोगाभ्यां चितो जन्मविनाशधीः ॥ ६७ ॥

{ अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिदोषाभ्यां शशिनो यथा ।

महासुषुप्तौ भवजन्ममृत्यु-

दुःखप्रधाराः क्षणभङ्गुरा धियः ।

पश्याम्यहं ताभिरलिप्तरूपो

घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ ६८ ॥

• इत्येवं सततं ध्यायन्नेकाग्रमनसा सुधीः ।

साक्षात्करोत्यात्मतत्त्वं वागगोचररूपतः ॥ ६९ ॥

स्वरूपं निर्मलं शान्तं मनस्यजति चेत् क्षणम् ।
 तदैव दृश्यसंस्कारशेषात् सङ्गुभ्यतीन्द्रियम् ॥ ७० ॥
 उत्थितानुत्थितांस्तत्र इन्द्रियारीन् पुनः पुनः ।
 विवेकेनैव वक्ष्येण हन्यादिन्द्रो गिरीनिव ॥ ७१ ॥
 इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे राजयोगप्रकारपरिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः ।

एवमात्मानुभविनो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।
 स्रष्टुं वक्ष्ये भवेद् येन ज्ञानाज्ञानपरीक्षणम् ॥ १ ॥
 श्रवणास्मननाद् वाऽऽपि अन्यथाऽऽत्मज्ञताभ्रमात् ।
 कुर्याद् गुरुमविद्वांसं श्याच्चाऽज्ञो ज्ञाभिमान्यपि ॥ २ ॥
 नैश्वर्यानागतज्ञत्वादिकं ज्ञानस्य लक्षणम् ।
 तद्वदेऽपि हि कैवल्यं योगभाष्यकृतेरितम् ॥ ३ ॥
 श्रौतस्मार्तानि वाक्यानि ज्ञानिनो मोक्षभागिनः ।
 लक्षकाण्येव लिख्यन्ते विश्वासातिशयाय वै ॥ ४ ॥
 यत्र सर्वाणि भूतानि आत्मैवाऽभूद् विजानतः ।
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ५ ॥
 यः सर्वत्राऽनभिस्त्रेहस्तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
 नाऽभिनन्दति न हेट्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६ ॥
 न विस्मरति सर्वत्र यथा सततगो गतिम् ।
 न विस्मरति निश्चेत्यं चिन्मात्रं प्राज्ञधीस्तथा ॥ ७ ॥
 नोदेति नाऽस्तमायाति सुखे दुःखे मुखप्रभा ।
 यथापूर्वस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ८ ॥
 यो जागर्त्ति सुषुप्तस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवनमुक्त उच्यते ॥ ८ ॥
 रागद्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि ।
 योऽन्तर्व्योमवदत्युच्छः स जीवनमुक्त उच्यते ॥ १० ॥
 यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धियस्य न लिप्यते ।
 कुर्वतोऽकुर्वतो वाऽपि स जीवनमुक्त उच्यते ॥ ११ ॥
 अपि शीतरुचावर्कं अत्युष्णेऽपीन्दुमण्डले ।
 अप्यधःप्रसवत्यग्नी जीवनमुक्तो न चाऽन्यधीः ॥ १२ ॥
 चिदात्मन इमा नित्यमस्फुरन्तीह शक्तयः ।
 इत्यस्याऽऽश्चर्यजालेषु नाऽभ्युदेति कुतूहलम् ॥ १३ ॥
 परव्यसनिनीं नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि ।
 तदेवाऽऽस्त्रादयत्यन्तैरसङ्गरसायनम् ॥ १४ ॥
 एवं तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
 तदेवाऽऽस्त्रादयत्यन्तैर्विषयैर्वहरन्नपि ॥ १५ ॥
 या नित्यमध्यात्ममयो नित्यमन्तर्मुखः सुखी ।
 गन्धीरश्वप्रसन्नश्च गिराशिव महाङ्गदः ॥ १६ ॥
 परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वात्मनाऽऽत्मनि ।
 सर्वकर्मपरित्यागो नित्यहृष्टो निरामयः ॥ १७ ॥
 न पुण्येन न पापेन नेतरेणाऽपि लिप्यते ।
 { येन केन चिदाच्छत्रो येन केन चिदाश्रितः ॥ १८ ॥
 { यत्र कचन शायो च स सम्प्राडिव राजते ।
 वर्षधर्माश्चमाचारशास्त्रमन्त्रनयेषितः ॥ १९ ॥
 निर्गच्छति जगज्जालात् पञ्जरादिव केशरी ।
 वाचामतीतविषमो विषयाशादृशेक्षितः ॥ २० ॥
 क्लमस्युपगतः शोभां शरदीव नभस्तलम् ।

निःस्त्रीतो निर्नमस्कारः पूज्यपूजाविवर्जितः ॥ २१ ॥

संयुक्तो वा वियुक्तो वा सदाचारनयक्रमैः ।

एतावदेव खलु लिङ्गमलिङ्गमूर्तेः

संशान्तसंसृतिचिरभ्रमनिर्हृतस्य ।

तदस्य यन्मदनकोपविषादलोभ-

मोहापदामनुदिनं निपुणं तनुत्वम् ॥ २२ ॥

तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य प्रतीपस्य भवार्णवात् ।

न कृतेनाऽकृतेनाऽर्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः ॥ २३ ॥

{ तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथैवा । पित्रा पौं
ज्ञानसम्प्राप्तिसमये मुक्त एवाऽमलाययः ॥ २४ ॥

{ न मोक्षो न भयः पृष्ठे न पामाली न भूतले ।

{ सर्वाश्वसङ्गये चेतःक्षयो मोक्ष इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

जीवनमुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसात्कृते ।

विश्रत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्यन्दतामिव ॥ २६ ॥

अनाम्नाखिलशैलादिप्रतिविम्बे हि यादृशी ।

स्याद् दर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥ २७ ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यवोचणे ॥ २८ ॥

चिन्मात्रं चेत्यरहितमनन्तमजरं शिवम् ।

अनादिमध्यनिलयं यदनाधि निरामयम् ॥ २९ ॥

न शून्यं नाऽपि चाऽऽकारं न दृश्यं न च दर्शनम् ।

अनाख्यमनभिव्यक्तं तत् किञ्चिदवशिष्यते ॥ ३० ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते साङ्ख्यसारे जीवमुक्तिपरमवृत्तयोः

परिच्छेदः ।

इति साङ्ख्यसारेण्योत्तरभागः । साङ्ख्यसाराख्यं प्रकरणं समाप्तम् ।

१. हृदयारण्यक सटीक सभाष्य १०	८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
२. सुश्रुत वैद्यक ४	८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक १
३. शाङ्गधर (वैद्यक) १	८६ अनर्घराघवनटक (सुरारिहत) १
४. तानपञ्चविंशतिः ॥०	८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १
५. पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ४	८८ पञ्चविंशब्राह्मणम् सभाष्य १
६. आत्मतत्त्वविवेक (गौडाधिकार) २	८९ मीमांसा परिभाषा ॥०
७. सुक्तिकोपनिषत् १	९० अष्टसंघट्ट (लौगाक्षीमीमांसा) ॥०
८. उपमान विलासिणि १०	९१ रघुवंश सटीक १॥०
९. नागानन्द नाटक १	९२ मेघदूत सटीक ॥
१०. अर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २	९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ॥
११. चन्द्रशेखरचम्पू काव्य ३	९४ ईश्वरानुमानविलासिणि
वासवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्	(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
(भाष्य संहिताम्) ०	९५ न्यायदर्शन सभाष्य संहति २॥
वासवेदस्य चारण्यसंहिता	९६ सुटीक बाल्मीकिरामायण
याचार्थकृत भाष्यसंहिता १	बालकाण्डम् २
वेङ्कटभक्तिकानाटिका सटीक १	९७ साहित्यदर्पण टीकासंहित
कारणव्यूह (वैङ्कटभक्त)	अलङ्कार शास्त्र ४
कालियानन्द अलङ्कारसटीक ३	९८ मदनपावनविषयः (वैद्यक) १
विषयदर्शिका नाटिका सटीक ॥	९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः १
सारस्वत व्यङ्ग्यकरण सटीक	१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः १
विङ्गिम् ११	१०१ साहित्यदर्पणम् (अलङ्कार) १॥
१. वासुदेवता सटीक २	१०२ श्रीवैष्णवत यागभट्टकृत २
२. कालिदास कृत पुष्पवाण-	१०३ अमरकोष ॥
विज्ञाप काव्य सटीक ॥	१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्यकृत
३. सङ्क्षिप्त शतकम्, पदार्थविन्द	शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-
तकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दकिात	कृत टीका संहित १०
शतकम्, कटाक्षिशतकम्, १	१०५ वेदान्तपरिभाषा १
०. मनुसंहिता टीका संहित ५	१०६ वेतालसारसटीक १
१. नैषधचरितम् टीका संहित १०	१०७ सटीक निदान (वैद्यक) १
२. चन्द्रलोका प्राचीन अलङ्कार ॥	१०८ कामन्दकी नीतिसार
३. शैवसंस्तोदय (स्तुतिशास्त्र) १०	१०९ सङ्क्षिप्तयागभट्टकृत सटीक १

११० अति, विष्णु, हारीत वाच- बल्य, उग्रना, अङ्गिरा, यम, आप- स्तम्ब, संवत्, कात्यायन, बृहस्पति पराशर, व्यास, शङ्ख, लिखित, टल गौतम शातातप वशिष्ठ प्रचीत संहिता (धर्मशास्त्र) १५	१११ शब्दरूपपादः ११२ बृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता ११३ तकांस्त (जगदीशकृत) ११४ हातिंशत्पुत्तलिका ११५ उत्तररामचरित सटीक ११६ शङ्करविजय १॥
१११ मत्स्यपुराण ६	११७ लृच्छकटिकप्रकरण सटीक ११८ काव्यादर्शसटीक (खलङ्कार) ११९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वा भट्टकृत वैद्यक)
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०	१२० शुक्लीत सटीक १२१ गीतगोविन्द सटीक
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक) ६	१२२ अग्निपुराणम् १२३ विष्णुपुराणम् सटीक १२४ श्रीमंसादर्शन सभाष्य १२५ अध्यात्मरामायणम् सटीक १२६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक १ १२७ श्रीमंसादर्शनस्य अधिकरणसभाष्य
११४ भगवद्गीता शङ्करभाष्य आनन्द- गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेत ५	१२८ श्रुतबोधः (कन्दोपन्य) १२९ बालरामायण माटक सटीक १३० लिङ्गपुराणम् १३१ चण्डिकौशिकनाटक सटीक १ १३२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक १३३ कलापव्याकरणम् १३४ कुसुमाञ्जलि सटीक १३५ संगीत परिजात १३६ साह्यंसार
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १	
११६ बालतीर्थाध्व सटीक १॥	
११७ सटीक भट्टिकाव्य ४	
११८ सटीक काव्यप्रकाश ४	
११९ सभाष्य शाण्डिल्यसूत्र ॥४	
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥०	
१२१ मङ्गानाटकम् (चतुस्रष्टक) १	
१२२ दशरूपकम् (खलङ्कार) १॥०	
१२३ भोजचम्पू (भोजदेवकृत चम्पूरामायणम्) १	
१२४ भारत चम्पू सटीक ४	
१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५	
१२६ गोलाध्यायः १	
१२७ गणितध्यायः १	
१२८ प्रज्ञदशी (सटीक) २	
१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजहृत्तिः १	
१३० शकुन्तलानाटक सटीक १	

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारितः
कोजोवानन्दविद्यावागर्-भट्टाचार्यस्य-सकाचार्य-सभाष्यः

SANKHYA TATTWA KOUMUDI.

BY

VACHASPATI MISHRA

EDITED BY

DHARMADHIKARI DHUNDHIRAJA PANTA

SHARMA

॥ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥

निखिलतन्त्रमहामहोपाध्याय श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता

धर्माधिकारिदुष्टिराजपन्तशर्मणा

संशोधिता

Banarés:

BRAJ B. DAS & Co.,

GENERAL BOOK AGENTS.

1873.

गौडपदभाष्यम्

नष्टं लेशमागमनमव्याप्तः ।
प्रलये लेशमागमनमव्याप्तः ।

शक्तिवर्तिनोऽमेदः । मोक्षमा
नित्यः शब्दार्थसंबन्धः ।
॥ प्रमाणवन्तु तलपरोक्षरां किंचित् ॥
स्वप्नमौवासि एतान् विनान्ति आमाश्रययेषः
ज्ञानाकरणकं ज्ञानमप्रयक्षम् ॥
अनन्यथा विदुर्नियतपूर्ववन्ति कारणम् ।
अमुखे मुखव्यावहारः उपचारः ॥ भृत्ये राजलक्षणम्

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS,
BY CHHANNU LAL.

नोपेतं विक्षेप्यते दुःखैरिति नरो जीवः ।

भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः । दृश्यं ब्रह्मादिभिर्द्रष्टुं
लक्षणेन नुमापकैः ॥

सामानान्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तते नोम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनत्वा मेव पुरुषं विदुः ॥

पुरुषार्थविदः इति शेषः
(सि पुराणम्)

ॐ तत्सत् परमात्मन नमः

॥ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी ॥

वाचस्पतिमिश्रविरचिता ॥

प्रथमः कपिलेनामसिद्धेः कलानिलुतमू ।

प्रोवाचासुरये सांख्यतत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ भागवते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ सांख्यसप्ततिः ॥

अनामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बद्धीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।

अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते जहयेनां भक्तयोगं पुनस्तदा ॥

कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चक्षुरये ।

पञ्चशिखाय तथेश्वरकृष्णायैते नमस्यामः ॥

इह खलु प्रतिपिस्तितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयबन्ध-
नो भवति प्रेक्षावताम् अप्रतिपिस्तितन्तु प्रतिपादयन्नायं लौकिको ना-
पि परीक्षक इति प्रेक्षावद्विरुद्धतत्त्वदुपेक्षेत स चैषां प्रतिपिस्तितोऽर्थो
यो ज्ञातः सन् परमपुरुषार्थाय कल्पत इति प्रारिप्सितशास्त्रविषयज्ञा-
नस्य परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासामवतारयति ।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।

दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

॥ १ ॥

यदि दुःखं नाम जगति न
स्यात् सद्वा न जिहासितं जिहासितं वा अशक्यसमुच्छेदम् अशक्य-
समुच्छेदता च द्वेधा दुःखस्य नियत्वाद्वा तदुच्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा,
अशक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविषयस्य ज्ञानस्यानुपायाद्वा सुकर-

॥ सेवमानाम् प्रीयमाणञ्च भोगं साधयन्ती ॥ १ ॥

सांस्कृतिक आन्दोलन

स्वोपायांतरस्य सद्भावाद्वा । तेन न तावद्दुःखं नास्ति नाप्यजिहासि-
तमित्यतः उक्तं दुःखमप्यभिप्रेत्यादि । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं
तत्तद्दुःखं आध्यात्मिकमाधिदैविकमाधिभौतिकञ्च । तत्राध्यात्मिकं हि-
विधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं मान-
सं कामक्रोधमदमोहादयोऽपि । आधिदैविकं तदात्मिकं तदात्मिकं तदात्मिकं
च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुष-
पशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिचिकम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसवेनायकग्रहा-
द्यानेशनिबन्धनम् तदेतत् प्रयात्मवेदनीयं दुःखं रंजःपरिणामभेदो
न शक्यते प्रयाख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्तिना चे-
तर्नाशक्तं प्रातःकूलं नन्विष्यन्तो रमिष्यान् इति । एतावता प्रति-
कूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुर्लक्ष्यः । यद्यपि च न सन्निरुध्यते दुःखं
तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपारिष्टान्निवेदयिष्यते । तस्माद्-
पपन्नं तदपघातके हेताविति । तस्माद्दुःखत्रयस्यापघातकस्तदप-
घातकः उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या समारुष्टस्य तदा परादर्शः अपघा-
तकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपादो नान्य इत्याशयः ।

अत्राशङ्कते दृष्टे सापार्था चेत् । अयमर्थः अस्तु दुःखत्रयं जिहासितञ्च तद्भवतु भवतु च तच्छोक्यहानं सहताञ्च शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत् । तथाप्यत्र प्रेक्षावतां न युक्ता जिज्ञासा दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात् तत्त्वज्ञानस्य विनेत्याह न्माभ्यासपरम्परायांससाध्यतयातिदुष्करत्वात् । तथार्थं लौकिका-
नामाभाषकः । ननु विद्वान् विन्देत् किमर्थं पर्वतं प्रवेष्टुम् । इष्ट-
स्वार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् क्लृप्तमाचरेदिति । सन्ति चोपायाः शत-
शः शारीरदुःखप्रतीकारायेष्वकरा भिषज्ज्ञानरूपदिष्टाः । मानसस्यापि

सांख्यसूत्रकौमुदी ।

सस्तापस्य प्रतीकाराय मनोवस्त्रोपानभोजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादि-
विषयप्राप्तिरूपायः सुकरः । एवमाधिभौतिकदुःखस्य नीतिशास्त्रा-
भ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाभ्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्करः । त-
थाधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः सुकरः प्रतीका-
रोपाय इति । निराकरोति । नेति । कुतः, एकान्तात्यन्ततोऽभावात्-
कान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः अत्यन्तो दुःखस्य निवृत्तस्य पुनरनुत्पा-
दस्तयोरिकान्तात्यन्तयोरभाव एकान्तात्यन्ततोऽभाव इति । षष्ठीस्था-
ने सार्वविभक्तिकस्तसिः । एतदुक्तं भवति यथाविधिरसायनादिका-
मिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याभ्यात्मिकादेर्दुःख-
स्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादना-
त्यन्तिकत्वमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उ-
पाय इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः । यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि
तत्परीहारार्थत्वेन तदपघातो मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्त-
नमिति ॥ १ ॥

स्यादेतत् माभूद्दृष्ट उपायो वैदिकस्तु ज्योतिष्टोमादिः सहस्रत्र
संवत्सरपर्यन्तः, कर्मकलापस्तापत्रयभेकान्तमत्यन्तञ्चापनेष्यति । श्रु-
तिश्च स्वर्गकामोयजेतेति । स्वर्गश्च यच्च दुःखेन सम्भिन्नं न च श्रु-
स्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च सुखं स्वःपदास्पदमिति ॥
दुःखविरोधी सुखविशेषश्च स्वर्गः स च स्वसत्तया समूलघातमपहन्ति
दुःखं, न चैष क्षयी । तथाहि श्रूयते “अपाम सोमममृता अभूमेति”
तत्प्रक्षये कुतोऽस्यामृतत्वसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्थोपायस्य ताप-
त्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिर्वर्तनीयतयानेकज-
न्यपरम्परायाससम्पादनीयादिवेकज्ञानादीषत्करत्वात्पुनरप्यपार्था जि-
ज्ञासा इत्याद्यङ्गस्याह ॥

दृष्टवानुश्रविकः स द्यविशुद्धिस्तयतिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् व्यस्ताव्यस्तज्ञावेक्षानात् ॥ २ ॥

गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । एतदुक्तं भवति श्रूयत एव
 फलं तु केन चित् क्रियत इति तत्र भव आनुश्रविक इति तत्र प्राप्नो
 ज्ञात इति यावत् आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो दृष्टेन तुल्यवर्त्तन
 इति ऐकान्तिकात्यन्तिकदुःखप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्य-
 त्वात् । यद्यपि चानुश्रविक इति सामान्येनाभिहितं तथापि कर्म
 कलापाभिप्रायोदृष्टव्यः विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथाच श्रूयते
 “आत्मा वा अरे ज्ञातव्यः ब्रह्मसिद्धिः विवेकव्यः न स पुनरावर्त्तते”
 स पुनरावर्त्तते” इति । अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह स द्यविशुद्धिस्तयाति-
 शययुक्तः । अविशुद्धिः सोमादिकागस्य पशुबीजादिबधसाधनता । य-
 याह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्यः ‘स्वल्पः संकरः सपरिहारः सप्र-
 त्यवमर्ष’ इति । स्वल्पः संकरः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्रधानापूर्वस्व
 पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्व्वेण । सपरिहारः कियतापि प्रा-
 वृत्तेन परिहर्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नीचरितं प्रधा-
 नकर्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसौवनर्थं सूते तावत्
 सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति मृष्यन्ते हि पु-
 ण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहा इदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपा-
 दितां दुःखवाङ्मिकाणि कान् ।

न च हिंसायाः सर्व्वा भूतानीति सामान्यज्ञास्त्वं विशेषज्ञास्त्वे-
 णाम्रीषोमीयं पशुमालभेत्तेत्यनेन बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् वि-
 रोधि हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चिद्विरोधः भिन्नविष-
 यत्वात् तथाच न हिंसादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते
 न त्वक्तव्यमपि अम्रीषोमीयं पशुमालभेत्तेत्यनेन तु पशुहिंसायाः कर्म-

र्थत्वमुच्यते नानर्थहेतुत्वमानस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानर्थहेतुत्वकृतूपकारकत्वयोः कश्चिद्विरोधः हिंसा हि पुरुषस्य दोषमानक्षयति कतोश्चोपकरिष्यतीति ।

क्षयाप्तिशायौ च फलमतावभ्युपगमे उपचरितौ क्षयित्वञ्च स्वर्गादेः सत्त्वे सति कार्य्यत्वादनुमितमिति । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं वाजपेयादयस्तु स्वाराज्यस्येत्यतिशययुक्तत्वम् । परसम्पदुत्कर्षो हि हीनसम्पदं पुरुषं दुःखां करोति । अपाम सोमममृता अभूमेति चामृतत्वाभिधानं चिरस्थेमानमुपलक्षयति । यदाहुः 'आभूतसंज्ञं स्थानममृतं हि आभूत' इति अत एव च श्रुतिः 'न कर्मणा न प्रणम्य धमेन सागेनैके अमृतत्वमानवः । परेण नाकं निहितं मुह्यन् विभाजते यद्यतयो विंशन्ति' । तथा 'कर्मणा मृतममृतं निवेदुः प्रजावन्तो इन्द्रिणीमीहमानाः । तथा परं श्रमयो मनीषिणः परं कर्म ज्योऽमृतत्वमानवुरिति । तदेतत्सर्व्वमभिप्रेत्याह, तद्विपरीतः श्रेयान् तस्मादानुश्रविकादुःखापघातकादुपायात् सोमादेरविशुद्धादनिश्रयतिशयफलाद्विपरीतो विशुद्धो हिंसादिसंकराभावान्निव्यनिरतिशयफलोऽसकृदपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च कार्य्यत्वेनानिश्चयता फलस्य युक्ताभावः कार्य्यस्य तथात्वात् दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्य्यस्यापि तद्विपरीत्यात् । न च दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्य्यानुत्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः । एतच्चोपरिष्ठादुपपादयिष्यते ।

अक्षरार्थस्तु तस्मादानुश्रविकादुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः ताक्षात्कारो दुःखापघातको हेतुः अत एव श्रेयान् आनुश्रविको हि वेदाविहितत्वान्मात्रया दुःखापघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् । कुतः पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं नृत्ता-

सांख्यिक्यकौमुदी ।

व्यक्तज्ञानात् व्यक्तञ्चाव्यक्तञ्च ज्ञश्च व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् । व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं तयोश्च पारार्थ्येनात्मा परो ज्ञायत इति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् । एतदुक्तमभवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्यो व्यक्तादीन् विवेकेन श्रुत्वा शास्त्रयुक्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकालादनैरन्तर्प्यसत्कारसेवितात् भावनामयाद्विज्ञानादिति । तथाच वक्ष्यति । एवं तच्चाभ्यासाभ्यास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानमिति ॥ ९ ॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शास्त्रमारम्भाणः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रतिजानीते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्बहुदाद्याः प्रकृतिर्विकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ ३ ॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रो विधाः कश्चिदर्थः प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुष्ठानरूप इति । तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरविकृतिः प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम् मूलेति मूलञ्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं न त्वस्या मूलान्तरमस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् । न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः । कतमाः पुनः प्रकृतिविकृतयः कियत्यथेत्यत उक्तम् बहुदाद्याः प्रकृतयश्च विकृतयश्च ता इति प्रकृतिविकृतयः सप्त इति । तथाहि महत् महद्भङ्कारश्च प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः एव महद्भङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महत् एव पञ्च तन्मात्राणि तत्त्वानि भूतानामाकाशादीनाम् प्रकृतयो विकृतयश्च महद्भङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव

कियती चेन्नत उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्यापरिमितो
गणः षोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे भिन्नमर्थपञ्च महाभूताभ्ये-
कादशेभ्यः चैति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति ।
नचपि च पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो विकाराः एवं तद्विकारभे-
दानां पयोबीजादीनां दध्यङ्कुरादयस्तथापि गवादयो बीजादयो वा
न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्त्वान्तरोपादानतन्त्रञ्च प्रकृतित्वमिहाभि-
प्रेतमिति न दोषः । सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च
समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृतिर्न वि-
कृतिः पुरुष इति । एतच्च सर्व्वमुपरिष्ठादुपपादयिष्यते ॥ ३ ॥

तामिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमताः प्रमाणभेदां लक्षणीयाः न च
सामान्यलक्षणमन्तरेण शिवयं विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं
तावल्लक्षयति ।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधम्प्रमाणमिष्टम्मेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

अत्र च प्रमाणमिति समाख्या लक्ष्यपदं तन्निर्वचनञ्च लक्षणम्
प्रमीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते । असन्दि-
ग्धाविपरितानधिगताविषया चित्तवृत्तिर्बोधश्च पौरुषेयः फलं प्रमा त-
त्साधनम्प्रमाणमिति । इत्थेन संशयविपर्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रसङ्गः ।
संख्याविप्रतिपत्तिं निराकरोति । त्रिविधमिति । तिस्त्रो विधा अस्य प्रमा-
णसीमा यस्य त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः । विशेषलक्षणा-
न्तरञ्चेतदुपपादयिष्यामः । कतमाः पुनस्ता विधा इत्यत आह दृ-
ष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति । एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम् लोकव्यु-
त्पादनार्यत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवात्राधिकारात् आर्षन्तु विज्ञानं योगिना-
मूर्ध्वस्त्रोतसांच न लोकव्युत्पादनायालमिति सदापि नाभिहितमिति

सांख्यिकप्रमाणसूची ।

कस्मात् । स्यादेतत् मा भूयूनमधिकन्तु कस्मान्न भवति, सागिरन्नि
दिवादिन उपमानादीनामपि प्रमाणातीत्यत आह, सर्वप्रमाणातिद-
त्वादिति । एवैव दृष्टानुमानासवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां सिद्धत्वाद-
न्तर्भावादित्यर्थः एतच्चोपपादयिष्यत इत्युक्तम् । अथ प्रमेयव्युत्पाद-
नाय प्रवृत्तं ज्ञास्त्वं कस्मात् प्रमाणं सामान्यतो विशेषतश्च लक्ष्य-
नीत्यत आह प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति । सिद्धिः प्रतीतिः । सेयमा-
र्या अर्थकमानुरोधेन पाठकममनादृत्य व्याख्यात ॥ ४ ॥

सम्प्रति प्रमाणविशेषलक्षणवसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठ-
तदधीनत्वाच्चानुमानादीनां सर्ववादिनामविप्रतिपत्तेश्च तदेव तावद-
क्षयति ।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥ ५ ॥

अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमान-
जातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । अवयवार्थस्तु विसिन्वन्ति विषयिण-
मनुब्रजन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः
बुद्धिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा यो-
गिनामूर्ध्वस्त्रोतसाञ्च विषयाः । विषयंविषयं प्रति वर्तते इति प्रति-
विषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः त-
स्मिन्नाव्यवसायस्तदाश्रित इत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्
उपपत्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः
सत्त्वसमुत्प्रेक्षः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यात इदं
तत् प्रमाणम् अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् कलं प्रमा बोधः । बु-
द्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो
घदादिभूत इव हि बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदाः अचे-

ज्ञानाः पुरुषस्तु सुखाद्यगनुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितत्त्वज्ञिनो ज्ञान-
सुखादिभ्यः तत्त्वमसि त्विह तत्त्वज्ञानस्य ज्ञानसुखादिमानिष भव-
तीति चेन्नोऽनुगृह्यते चित्तिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यव-
सायोऽप्यचेतनश्चेतन इव भवतीति । तथाच ब्रह्मयति । तस्मात्तत्त्वयोगा-
दचेतनं चेतनावदिब लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तव्यं भवत्यु-
दासीन इति । अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिन्नन्ति संशय-
स्य अनवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्था-
रम् । विषयग्रहणे चासाद्विषयं विपर्ययमपाकरोति प्रतिग्रहणेन चे-
न्नियार्थसाजिकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयः पराहता भवन्ति । तदेवं
समानासमानज्जातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य
संपूर्णं लक्षणम् । लक्षणान्तराणि तु तैथिकानां न दूषितानि वि-
स्तरभयादिति

नामुमानम्प्रमाणमिति ब्रह्मता लौकायतिकेनाप्रातिपन्नः सान्दि-
ग्धो विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपाद्येत न च पुरुषान्तरगता अ-
ज्ञानसन्देहवैपर्यासाः शक्या अवर्णागृह्यन्तः प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुं नापि
मानान्तरेण, अनभ्युपगमात्, अनवधृतज्ञानसंशयविपर्य्यासस्तु यं कं
चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरन्मत्तबद-
पेक्षेत तदनेनाज्ञानादयः परपुरुषवर्त्तिनोऽभिप्रायभेदाच्चनभेदाद्वा
लिङ्गादनुमातव्या इत्यकामेनाप्यनुमानम्प्रमाणमभ्युपेतव्यम् । तत्र
प्रत्यक्षकार्थत्वादनुमानं प्रत्यक्षानन्तरं लक्षणीयं तत्रापि सामान्यलक्ष-
णपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्यानुमानसामान्यं तावल्लक्षयति । तद्विङ्ग-
लिङ्गिपूर्वकमिति । लिङ्गं व्याप्य लिङ्गि व्यापकं शङ्कितसमारो-
पितोपाधिनिराकरणेन वस्तु स्वभावप्रतिबद्धं व्याप्यं येन च प्रतिबद्धं
तद्व्यापकम् । लिङ्गालिङ्गिग्रहणेन च विषयवाचिनो विषयिणं प्र-

लयमुपलक्षयति धूमादिव्याप्यो नद्वन्नादिव्यापक इति यः प्रत्यक्ष-
 पूर्वकम् । लिङ्गिग्रहणञ्चावर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्ष-
 धर्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तद्व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञा-
 नपूर्वकमनुमानमिदमनुमानसामान्यं लक्षितम् । अनुमानविशेषान्
 तन्त्रान्तरलक्षितान् अभिमतान् स्मारयति । त्रिविधमनुमानमाख्यातं
 तदिति । तत्सामान्यतोलक्षितमनुमानं विशेषतस्त्रिविधम् पूर्ववत् शि-
 ष्यवत्सामान्यतोदृष्टञ्च । तत्र प्रथमं तावत् द्विविधं बीतमबीतञ्च
 अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं बीतं व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषे-
 धकमबीतम् । तत्राबीतं शेषवत् शिष्यते परिशिष्यते इति शेषः स एव
 विषयतया यस्यास्यनुमानज्ञानस्य तच्छेषवत् । यदाहुः प्रसक्तप्र-
 तिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः परिशेषइति । अस्य
 चाबीतस्य व्यतिरेकिण उदाहरणमग्रैऽभिधास्यते । बीतञ्च द्वेषा
 पूर्ववत् सामान्यतोदृष्टञ्च । तत्रैकं दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यत्
 तत्पूर्ववत् पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वलक्षणसामान्यमिति यावत् तदस्य विषय-
 त्वेनास्यनुमानज्ञानस्येति पूर्ववत् । यस्या धूमाद्विलसामान्यविशेषः द-
 र्शयतेऽनुमीयते तस्य च बन्धित्वसामान्यविशेषस्य स्वलक्षणबन्धिविशे-
 षो दृष्टो रसवत्त्वम् । अपरञ्च बीतं सामान्यतोदृष्टम् अदृष्टस्वलक्षण-
 सामान्यविषयं यद्येन्द्रियविषयमनुमानम् । अत्र हि रूपादिज्ञानानां
 क्रियात्वेन करणत्वमनुमीयते । यदापि च करणत्वसामान्यस्य छिदादौ
 वास्वादि स्वलक्षणमुपलब्धं तथापि यज्जातीयं रूपादिज्ञाने करण-
 त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य कारणत्वस्य न दृष्टं स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण, इ-
 न्द्रियजातीयं हि तत् करणं नचेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य स्वलक्षणेभि-
 न्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरेऽर्वाङ्दृशां यथा बन्धित्वस्य सामान्यस्य
 स्वलक्षणं बन्धिः । सोऽयं पूर्ववत् सामान्यतोदृष्टान् समपि बन्धत्वेन

लक्षणे विशेषः । अत्र दृष्टं दर्शनं सामान्यतइति सामान्यस्य साव-
भिधित्वस्तसि । अदृष्टस्वलक्षणस्य सामान्यविशेषस्य दर्शनमनुमा-
नमित्यर्थः सर्वत्रैतदस्माभिर्न्यायवातिकृतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं
नेहोक्तं विस्तरभयादिति ।

प्रयोगोऽयं शब्दश्रवणसमनन्तरम् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुकज्ञा-
नानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य स्वार्थसम्बन्धज्ञानसहकारि-
णश्च शब्दस्यार्थप्रत्ययकत्वादनुमानपूर्वकत्वमित्यनुमानानन्तरं शब्दं
लक्षयति । आस्यश्रुतिरास्यध्वनिवति । तत्राप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः
परीक्षितं लक्षणम् आस्य प्राप्ता युक्तेति यावत्, आस्य चासौ श्रुतिश्चेति
आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतः प्रमाणम् अ-
पौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेन च संकलदोषाशङ्काविनिर्मुक्तयुक्तं भ-
वति । एवं वेदमूलस्मृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम् आ-
दिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः
सुप्तप्रबुद्धस्यैव पूर्वधुरवगतानामर्थानामपरेद्युः । तथाचावक्यजैगीषव्य-
संवादे भगवान् जैगीषव्यो दशमहाकल्पवर्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच
दशसु महाकल्पेषु विपरिवर्तमानेन मयेत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । आ-
प्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमा-
भासा निररुक्ता भवन्ति । अयुक्तैतेषां विज्ञानात् छिन्नमूलत्वात् प्र-
माणविरुद्धार्थाभिधानात् कैश्चिदेव च भ्लेच्छादिभिः पुनरासादः प-
शुप्रयेः परिग्रहाद्बोद्धव्यम् । तुशब्देनानुमानाद्व्यधीच्छनीस वाक्यान्ते
हि प्रमेयो न तु तद्धर्मो वाक्यं येन तत्र छिद्गं भवेत् न च वाक्यं क-
वार्थं बोधयत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अभिनवकविविचितस्य वाक्य-
स्वाहृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति ।

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणे बुद्धिशेषलक्षणे च ज्ञासु वाग्नि प्र-

प्रमाणान्तराण्युपमानादीन्युपेयन्ते । प्रतिवृत्तिरिति स्तान्मुक्तलक्षणेषु प्र-
 माणेषु भूतर्भवन्ति । तथाहि । ~~जगत्सर्वं सामान्यं~~ यथा गौस्तथा गव्य
 इति वाक्यं तज्जानिता धीरागम एव । योऽप्ययं गवयशब्दो गोस-
 दशस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानं यो हि शब्दो यत्र वृद्धेः
 प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोलस्य ।
 प्रयुज्यते चैव गवयशब्दो गोसदृशे इति तस्यैव वाचक इति बा-
 नमनुमानमेव यत्तु गवयस्य चक्षुःसन्निकृष्टस्य गोसादृश्यत्वात् तत् प्र-
 त्यक्षम् । अत एव स्पर्शमाणायां गवि गव्यसादृश्यत्वात् प्रत्यक्षं न ज्ञायत
 गवि सादृश्यमन्यच्च गवये भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती
 जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेद्गवये गृहीतो ग-
 व्पापि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवे-
 दिति न प्रमाणान्तरमुपमानम् । एवं सर्वत्रापि न प्रमाणान्तरं त-
 द्वाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्था-
 पत्तिराभिमतं वृद्धानां साप्यनुमानमेव यदा खल्वव्याकृतः सन्नैकत्र ना-
 स्ति तदान्यत्रास्ति यदाऽव्यापक एकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति तु-
 करः स्वशरीरे व्याप्तिग्रहः । तथाच सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन
 बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव न च चैत्रस्य क्वचित् सत्त्वेन गृहाभावः
 शक्योऽपन्धोतुं येनासिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात् न च
 गृहाभावेन वा सत्त्वमपन्धूयत येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मानं न बहि-
 रवस्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरूप्यते गृ-
 हासत्त्वं वा न तावदत्र क चन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन भिन्न
 विषयत्वात् देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समान
 विषयतया विरोध इति चेन्न । प्रमाणानिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षि-
 कतया सांशमिकेन गृहाभावेन प्रतिषेधोपायो ग्राह्य नापि प्रमाणानिश्चि

तो गृहाभावे साक्षिकत्वस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमपि प्रतिक्षेपु
साक्षिकत्वं आपनेषुमर्हतीति युक्तं, गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृह
सत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं, तस्य तत्रोदासीन्यात् ।
तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सत्तो बहिर्भावो ऽनुमीयत इति
युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया विरोधापादन-
मर्यापत्तेर्विषय इति परास्तम्, अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् ।
उदाहरणान्तराणि चार्यापत्तेरेवमेवानुमाने ऽन्तर्भावनीयानीति । तस्मा-
न्नुमानात् प्रमाणान्तरमर्यापत्तिरिति सिद्धम् । एवमभावे ऽपि प्रत्य-
क्षमेव, न हि भूतलस्य परिणामविज्ञोषात् कैवल्यलक्षणात् अन्यो घटा-
भावो नाम, प्रतिक्षणपरिणामिज्ञो हि सर्व एव भाषा ऋते चितिशक्तेः
स च परिणामभेद ऐन्द्रियक इति नास्ति प्रत्यक्षानवरुद्धो विषयो य-
त्राभावाद्द्वयं प्रमाणान्तरमभ्युपेयमिति । सत्त्वमात्रं यथा खार्यां श्रोणा-
दकप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव, खारीत्वं हि श्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं
खार्यां श्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति । यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपार-
म्पर्यमात्रमिति होचुर्नृदा इति चेत्, यथा, इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति, न
तत् प्रमाणमनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये
त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

एवन्तावद्व्यक्ताव्यक्तज्ञलक्षणप्रमैयसिद्धयर्थं प्रमाणानि लक्षितानि ।
तत्र व्यक्तं श्रुतिव्यादि स्वरूपतः शंशुलपादको हालिको ऽपि प्रत्यक्षतः
प्रतिपद्यते पूर्ववता चानुमानेन धूमादिदर्शनात् बह्मद्यादीति तद्व्युत्पाद-
नाम मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पादनीयम् । तत्र
यत् प्रमाणं यत्र समर्थं तदुक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो निष्कृष्य दर्शयति ।

इति संक्षेपसंग्रहः ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥ ६ ॥

तु शब्दः प्रत्यक्षपूर्ववद्ब्रथां विशिनष्टि । सामान्यतोदृष्टादनुमानादध्यवसायादतीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनाम् प्रतीतिरिति चेत् तत्रापि न सिद्धम् । अत्रापि न प्रतीतिः शेषवत् इत्यपि द्रष्टव्यम् । तत् किं सर्व्वेष्वातीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्त्तते तथा च यत्र तज्जास्ति महदाधारम्भक्रमे स्वर्गापूर्व्वदेवतादौ च तेषामभावः प्राप्त इत्येतत् तस्मादपीति । तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण शेषवत् इत्यपि समुच्चितमिति ॥ ६ ॥

स्यादेतत् । यथा गगनकुसुमकूर्म्मरोमशशविषाणादिषु प्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानं तदभावमवगमयति एवं प्रधानादिष्वपि तत् कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह ।

आतेदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्यनीऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्माद्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥ ७ ॥

अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गनीयम् यथा उत्पतन् विधति पतन्त्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, सामीप्यादित्यत्राप्यतिरनुवर्त्तनीयः यथा लोचनस्य मञ्जनमतिसामीप्याच्च दृश्यते, इन्द्रियघातोऽन्धत्ववैधिरत्वादिः, मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्त्रीतालोकमव्यवर्त्तिनमिन्द्रियसन्निकृष्टमप्यर्थं न पश्यति, सौक्ष्मात् यथा इन्द्रियसन्निकृष्ट परमाण्वादि प्रणिहितमगा अपि न पश्यति, व्यवधानात् यथा कूड्यादिव्यवहितं राजदारादि न पश्यति, अभिभवात् यथा अहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति, समानाभिहारात् यथा तोषदविमक्तानुदविन्दून् जलाशयेन पश्यति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयाच्च तत्रापि न सिद्धम् अपि संगृहीतः

तद्वया क्षारव्यवस्थायां द्रव्याद्यनुद्भवान् दृश्यते । एतदुक्तम्भवति न प्र-
त्यक्षनिवृत्तिमात्रादस्त्वभावो भवत्यति प्रसङ्गात् तथाहि न हि गृहाद्वहि-
निर्गतो गृहजननमप्यस्तदभावं निश्चिनुयात् अपि तु योग्यप्रत्यक्ष-
निवृत्तेरगमभावं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्ष-
योग्येतति न तन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानामि-
ति ॥ ७ ॥

कतमत् पुनरेतेषु कारणम्प्रधानादीनामनुपलब्धावित्यत आह ।

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः ।

महदादि तच्च कार्यग्रकृति सरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

अथाभावादेव सप्तमरसवदेतेषामनुपलब्धिः कस्मान्न भवतीत्यत
आह । नाभावात् । कुतः कार्यतस्तदुपलब्धेः तदिति प्रधानम्परामृ-
शति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति संघातपरार्थत्वादिति । दृढत-
रप्रमाणवधारिते हि प्रत्यक्षमप्रवर्तमानमयोग्यत्वान्न प्रवर्तत इति क-
ल्प्यते सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षस्यायो-
ग्यता शक्याध्यवसातुमिति भावः । किं पुनस्तत् कार्यं यतः प्रधा-
नानुमानमित्यत आह । महदादि तच्च कार्यम् । एतच्च यथा गम-
कं तयोपरिष्ठादुपपादयिष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेकज्ञानोपयोगि-
नी सारूप्यवैरूप्ये आह । ~~सत्त्वविशेषः~~ । एते चोपरि-
ष्ठाद्विभजनीये ॥ ८ ॥

कार्याकारणमात्रं गम्यते । सन्ति चात्र वादिनां विप्रतिप-
त्तयः । के चिदाहुरसतः सज्जायत इति । एकस्य सतो विवर्तः का-
र्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु सतो ऽसज्जायत इति । ~~सत्त्वः~~
~~सत्त्वकोऽस्ति मूलः~~ । तत्र पूर्वस्मिन् कैल्पत्रये प्रधानं न सिध्यति ।
सुखदुःखमोहभेदवत्स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकं हि जगत् कारणस्य

प्रधानस्य प्रथमत्वं सत्त्वरजस्तमः सत्त्वमयं मनसि । यदि पुनरसतः
संजायते [असत्किञ्चाद्य] कारणं कथं सुखादिकेष्वसत्त्वात्मकं
स्यात्, सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अथैकस्य सतो विवर्तः शब्दा-
दिप्रपञ्चस्तथापि सतः संजायते इति न स्यात् । न चास्मादस्य
प्रपञ्चत्वकत्वमापेक्ष्य प्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मकतया प्रतितिर्भव एव । ये-
षामपि कणभक्षाक्षचरणादीनां सत एषकारणादसतो जन्म तेषामपि
सदसतोरेकत्वानुपपत्तेर्न कार्यात्मकं कारणमिति न प्रधानसिद्धिः
अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रतिजानीते ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ ९ ॥

सत् कार्यं कारणव्यापारात् प्रागपीति शेषः । तथा च न सिद्ध-
साधनं नैयायिकतनयैरुद्भावनीयम् । यद्यपि बीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसा-
नन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि
तु भावस्यैव बीजाद्यवयवस्य । अभावास्तु भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र
सुलभत्वात्सर्वत्र सर्वकार्योत्पादप्रसङ्ग इत्यादि न्यायवासिकतात्प-
र्यटीकायामभिहितमस्माभिः । ~~असत्कारणमिति न कवेः क हा-~~
~~नवेः कवेः क हा-~~ कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते । तत्रेदं प्र-
तिज्ञातं सत्कार्यमिति । अत्र हेतुमाह । असदकरणात् । असत्त्वेन
कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यं नहि नीलं
शिखिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्तुं सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्
तत्राप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च ना-
सत्त्वम् ~~तत्रापि~~ नानादात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः तस्मात्कारण-
व्यापाराद्दूरेष्वपि ~~प्रागपि~~ प्रागपि सदेव कार्यमिति । ~~कारणव्यापारस्य~~ सतो-
ऽभिप्रायिकारणमिति शेषः । सत्त्वमविव्यक्तिरूपेणा । यथा पीडनेन

तिलेषु तैलस्य अवघातिन धान्येषु तण्डुलाणां दोहनेन सौरभेयोषु
 पयसः । न हि निदर्शनं किञ्चिदस्ति । न त्वस्य
 भिन्न्यज्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसदृष्टम् । इतश्च कारणव्यापा-
 रात् प्राक् सदेव कार्यमित्याह । उपादानानि का-
 रणानि तेषां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धा-
 दिति यावत् । एतदुक्तं भवति । कार्येण संबद्धं कारणं कार्यस्य
 जनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात्सदिति । स्यादे-
 तत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात्कार्यं न जन्यते । तथा चासदेवोप-
 क्रयतेऽत आह । सर्वसम्प्रवाभावात् । असंबद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्ध-
 त्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नासम्ब-
 द्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु संबद्धं संबद्धेन जन्यते इति । यथाहुः
 सांख्यवृद्धाः । न हि कार्यस्य कारणैः सम्बन्धोऽस्ति । न च
 कार्यस्य कारणैः सम्बन्धोऽस्ति । स्यादेतत् असम्ब-
 द्धमपि सत्तदेव करोति यत्र यत्कारणं शक्तम् शक्तिश्च कार्यदर्शनाद-
 वगम्यते अतो नाव्यवस्थेति । शक्तस्य शक्यकरणात् । सा
 शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा । सर्वत्र चैतदव-
 स्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्कथमसति शक्ये तत्रेति वक्तव्यम् । शक्ति-
 भेदे एव स तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् सर्वमिति चेत्
 हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा सम्बद्ध-
 वेनासता सम्बन्ध इति सत्कार्यम् असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सुष्टूक्तं
 शक्तस्य शक्यकरणादिति । इतश्च सत्कार्यमित्याह । कारणभावाच्च ।
 कार्यस्य कारणमकत्वात् न हि कारणाद्विन्नं कार्यं कारणजं स-
 दिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्विवेत् कार्यस्य कारणभेदसाम्यकानि
 च प्रमाणानि न पठन्तः । न चोच्यते तद्वर्त्तत्वात् । इह यद्यपि भिन्न-

ते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च पटस्तन्तूनां
तस्मान्नार्थान्तरम् । उपादानोपादेयभावाच्च सार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः
ययोरर्थान्तरत्वं न तयोरुपादानोपादेयभावः । यथा गौरश्वस्य । उपा-
दानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च ना-
र्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगोपादेयभावाच्च । अर्थान्तरत्वे हि संयोगो
दृष्टो यथा कुण्डलदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः न चेह संयो-
गाप्राप्तिरिति तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते
गुरुत्वान्तरत्वात् । इह यद्यस्माद्विचिन्तं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तर-
कार्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वास्तिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवन-
तिविशेषस्ततोऽपि पलिकस्य स्वास्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषो-
ऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्योऽप्यगुरुत्वस्य कार्यान्तरं दृ-
श्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्येतान्यवीतान्यभेदसाध-
नानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः
पटो न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः । स्वात्मनि क्रियाविरोधबुद्धिव्यपदे-
शार्थक्रियाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुं मर्हन्ति । एकस्मिन्नपि
तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्या-
ङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरो भवन्ति निःसरन्ति चाविर्भ-
वन्ति न तु कूर्मस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा । एवमेकस्या मृदः
सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषा निस्सरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त
इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसत्ता-
मुत्पादः सत्तां वा निरोधः । यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः । तास्ततो
विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति । यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः
सङ्कोचविकारादिभ्यो न भिन्नः । एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णा-
दिभ्यो न भिन्नाः । एवमेव तन्तुषु पट इति व्यपदेशोऽपि यथेह

वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदभाष्येयसि ए-
कस्यापि नानार्थक्रियादर्शनान् यथैक एव बद्धिर्दाहकः प्रकाशकः
पाचकश्चेति । नानार्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्त-
व्यस्तान्नान्तर्यक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शन-
लक्षणामर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविकावहनम् मिलितास्तु शिविकां
बहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वन्ना अपि मिलिता आवि-
र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारण-
व्यापारात् प्राक् सन्नसन्वा । असंश्वेत् प्राप्तं तर्ह्यसत् उत्पादनम् अथ
सन् कृतं तर्हि कारणव्यापारेण न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्र-
योजनं पश्यामः आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः ।
तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदु-
त्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा सती चेत्
कृतं तर्हि कारणैः असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अ-
थोत्पत्तिः पटान्मार्थान्तरम् अपि तु पट एवासी तथापि यावदुक्तं भव-
ति पट इति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति । ततश्च पट इत्युक्ते उत्पद्यत
इति न वाच्यं यौनरुक्त्वात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाश-
योर्युगपदेकत्र विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो
वा स्वसत्तासमवायो वा उभयथापि नात्पद्यते अथ च तदर्थानि कार-
णानि व्यापार्यन्ते एवं सत् एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युप-
पन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धस्तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रिया-
सम्बन्धित्वाच्च कारणानाम् अन्यथा कारणत्वाभावात् तस्मात्सत्कार्य-
मिति प्रुक्कलम् ॥ ९ ॥

तदेवं प्रधानस्यावयवभूतं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं
साधनत्वं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तसाहचर्य-

वैरूप्ये तावदाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियजननेकमाश्रित लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥ १० ॥

व्यक्तं हेतुः कारणं तद्वत् । यस्य च यो हेतुस्तस्य त-
मुपरिष्ठाद्वदयति । विनाशि तिरोभावीति यावत् । सर्वं
परिणतमेवं न व्याप्नोति कारणेन हि कार्यमाविष्टं न कार्येण कारणं
न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविषतीत्यव्यापकाः । परिस्पन्द-
वत् तथाहि बुद्ध्यादय उपात्तमुपात्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरञ्चोपाद-
दत इति तेषां परिस्पन्दः । शरीरपृथिव्यादीनाञ्च परिस्पन्दः प्र-
सिद्ध एव । प्रतिपुरुषं बुद्ध्यादीनां भेदात् पृथिव्यादीपि शरी-
रघटादिभेदेनानेकमेव । अस्मिन् स्वकारणेऽप्यश्रितं बुद्ध्यादिका-
र्यम् अभेदेऽपि कथञ्चिद्भेदविवक्षया आश्रयाश्रयिभावः यथेह वने
तिलैः इत्युक्तम् । लिङ्गं प्रधानस्य यथाचैते बुद्ध्यादयः प्रधानस्य
लिङ्गं तथोपरिष्ठाद्वदयति, प्रधानं तु न प्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्य
लिङ्गं भवेदपीति भावः । सत्त्वं अवयवनमवयवो मिथः संश्लेषो मिश्रणं
संयोग इति यावत् आश्रयिपूर्विका प्रसिद्धाः । तेन सह वर्तत इति
सावयवं तथाहि पृथिव्यादयः परस्परं संयुज्यन्ते एवमन्येऽपि न
तु प्रधानस्य बुद्ध्यादिभिः संयोगस्तादात्म्यात् नापि सत्त्वरजस्तमसां
परस्परं संयोगः अप्राप्तेरभावात् । बुद्ध्यादि बुद्ध्या स्वकार्ये
ऽहङ्कारे जनयितुं प्रकृत्यापरोऽपेक्ष्यते । अन्यथा क्षीणा सती मौल-
महङ्कारं जनयितुमिति स्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वका-
र्यजनने इति सर्वं स्वकार्ये प्रकृत्यापरोपेक्षते तेन प्रकृतेः प-
रामपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तम् । विपरी-
तमव्यक्तं व्यक्तात् अहंकारक्यं व्यापि । यद्यप्यव्यक्तस्य-

स्ति एवमिदं किं तथापि परिस्पन्दो नास्ति । एकसना-
श्रितमलिङ्गमनवयनं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥ १० ॥

प्रवन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तम् । सम्प्रति तयोः
साधर्म्यं पुरुषाच्च वैधर्म्यमाह ।

त्रिगुणविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधाम तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥ ११ ॥

विषयः त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहो अस्येति तदनेन
सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् । यथा प्रधानं न
स्वतो विविच्यते एवं महदादयोऽपि न प्रधानादिविविच्यन्ते तदात्मक-
त्वात् अथवा सम्पूर्णविवेकः । न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं
स्वकार्यं अपि तु सम्भूय तत्र नैकस्मात्कस्य चित्केन चित्सम्भव
इति । ये त्वाहुर्विज्ञानमेव हर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकं न पुनरितो
ऽन्यस्तद्धमेति तान् प्रत्याह । विषयो यः । विषयो ग्रहो विज्ञाना-
द्वहिरिति यावत् अत एव सामान्यं साधारणं घटादिवत् अनेकपुरु-
षैर्गृहीतमिति यावत् विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरू-
पाणां सैष्यसाधारणाः स्युः विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते परबुद्धेरप्र-
त्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथाच नर्तकीभूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां
प्रतिसन्धानं युक्तम् अन्यथा न स्यादिति भावः । अचेतनं । सर्वं
एव प्रधानबुद्ध्याददयोऽचेतनाः न वैनाशिकवच्चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः ।
प्रसवधर्मि । प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि प्रसवध-
र्मेति वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नित्ययोगमाख्यातुम् सरूप-
विरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदपि वियुज्यत इत्यर्थः । व्यक्तवृत्तम-
व्यक्तेऽतिदिशति । तथा प्रधानम् । यथा प्रधानं तथैव प्रधानं तस्यां वै-
धर्म्यं पुरुषस्याह । तद्विपरीतः पुमान् । स्वतन्त्रः अहेतुमत्त्वनिष्ठात्वादि

प्रकाशप्रवृत्तिः पुरुषस्य एवमनेकस्य व्यक्तसाधर्म्यं तत्कथमुच्यते
तद्विपरीतः पुमानित्यत आह । तत्रावेति । अत्रावेति । यथावेति
मत्वादि साधर्म्यं । तथाप्यत्रैगुण्यादि विपरीत्यवस्थेत्यर्थः ॥ ११ ॥

किञ्च तत्र के ते त्रयो गुणाः किञ्च तदुपलक्षितमि-
त्यत आह ।

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनिग्रमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥ १२ ॥

इति पसार्थाः सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादय-
क्रमेण निर्देश्यन्ते । तदनागतविक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां
यथासंख्यं वेदितव्यम् । एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मक-
सत्त्वगुणः । अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः । विषादो मोहः विष-
दा मकोस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरि-
च्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादम्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम्
नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचन-
त्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येय-
म् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परा-
श्रयापन्तरेऽस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त-
प्रवृत्तिरिति । प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अत्रापि यथासंख्यमेव । रज-
प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नि-
यम्येत । तमोनिवृत्तन्तु कचिदेष प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थ-
म् । प्रवृत्तिरुक्ता क्रियामाह । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृ-
त्तयश्च । वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभवा-
त्तैः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यवभिभूयते । तथाहि सत्त्वं र-
जस्तमून्मि अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते । एवं रजः सत्त्वं

तमसी अभिभूय घोरात् । एवं तमः सत्वरजसी अभिभूय वृद्धमिति ।
अन्योऽन्यसहचरः यस्य साधारण्यमावेन नाश्रयार्थो घटते । तथापि
यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः । सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावा-
श्रित्य रजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोति । प्रकाशनियमावाश्रित्य प्र-
वृत्तेतरयोः । तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति ।
अन्यतमोऽन्यतमं जनयति । जननञ्च परिणामः । स
च गुणानां सदृशरूपः अत एव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावा-
त् । नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यसहचराः
अन्योन्यसहचराः अविनाभाववृत्तय इति यावत् । सः समुच्चये भवति
चात्रागमः । सर्वे सर्वे सर्वत्र गामित्राः । रजसीः
मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । तमः सत्त्वस्य मिथुने तमः सत्त्व-
रजसोः उभयोः सत्त्वजसोर्मिथुनं तम उच्यते । नैष्ठादिः संप्र-
योगो विषयीयो बोधप्रलम्भत इति ॥ १२ ॥

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इत्युक्तम् । तत्र के ते इत्यभूताः कुत
क्षेत्यत आह ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः । अग्नि-
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥ १३ ॥
सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्यैः तत्र कार्योत्क्रमेण
हेतुर्धर्मो लाघवं गौरवप्रतिहन्दि यतोऽपेक्षद्वयलम् भवति । तदेव
लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमनहेतुर्यथा बायोः । एवं करणानां वृत्तिपटु-
त्वेहेतुर्लाघवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्थिरिति सत्त्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तं
सत्त्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वकार्यप्रवृत्तिं प्रत्यक्सीदन्ती रजसोऽपुष्ट-
भ्येते अवसादात् प्रत्युप्य स्वकार्ये उत्साहं प्रयत्नं कार्ष्येति । तदिद-
मुक्तमुपष्टम्भकं रज इति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन र-

जातः प्रवृत्त्यर्थं विहितम् । रजस्तु च तत्तत्प्रमाणैश्चैव । चक्षुषि दु-
 र्गणामप्यन्तः स तमसा तत्र तमः प्रवृत्तिर्गुणैश्चैव । कविद्वयव्यवर्त इति
 ततस्ततोऽप्यन्तः तमी निरामकमुक्तः पुरुः सः प्राक्प्रवृत्तः इति ।
 एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्प्रवृत्तिः सत्त्वमेव रजः पुनः तमः एव । मनु-
 जैते परस्परविरोधशीला गुणाः सुन्दोपसुन्दवत्परस्परं ध्वंसन्ते इत्येव
 युक्तं प्रागेव तेषामेकक्रियाकारितेति अत आह । परस्परविरोध-
 शीलमिदमेतत् यथा वीर्यतैले अनलविरोधिनी अथ च मिश्रिते स-
 हानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपित्तश्लेष्माणः
 परस्परविरोधिनिः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एवं सत्त्वरजस्तमां-
 सि मियोविबुद्धान्यपि अनुवर्त्यन्ति स्वकार्यं करिष्यन्ति च । अर्थ-
 तः पुरुषार्थत इति यावत् । यथा च वक्ष्यति । पुरुषार्थ एव हेतुः
 तेषां विरोधविनिर्मुक्त्यर्थम् । अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरो-
 धिनः स्वस्वानुरूपानि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पय-
 न्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावानानात्वम् । तेषां
 कैव स्त्री रूपयौक्तकुलशीलसम्पन्ना स्वामिने सुखा करोति । तत्कस्य
 हेतोः तस्याः प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखा-
 करोति तत्कस्य हेतोः । ताः प्रति तस्याः दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरु-
 षान्तरं तामविन्दमानं सैव मोहयति । तत्कस्य हेतोः । तस्-प्रति तस्या
 मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रियाः सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र
 यत्सुखहेतुस्तत्सुखायकं सत्त्वं यद् दुःखहेतुस्तद् दुःखायकं रजः । य-
 न्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः । सुखप्रकाशलाघवानोऽन्वेषकस्मिन् पुरु-
 षदुःखाविरोधः सह कर्तव्यम् । तस्मात्सुखदुःखमोहैरिन्द्रियविरोधि-
 भिरविरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः । सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा-
 दिति । एवं दुःखोपप्लवकप्रवसकवैरेव मोहगुरुत्वावरोधैरिति

द्वैतैगुण्यामिति ॥ १३ ॥

अनुभूयमानेषु पृथिव्यादिषु अनुभवसिद्धा भवन्त्व-
वेकित्वादयः, ये पुनः सत्त्वादयोः नामनुभवपर्ययाधरोहन्ति तेषां कु-
ल्यमाविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं प्रसवधम्मितां चेत्यत
ह ।

अविवेक्यादः सिद्धे त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥ १४ ॥

अविवेकित्वमविवेकि यथा द्वयेकयोद्विवेचनेकवचने इत्यत्र द्वित्वे-
त्वयोरिति अन्यथा द्वयेकैष्विति स्यात् । कुतः पुनरविवेकित्वादि-
द्विरित्यत आह त्रैगुण्यात् यदासुखदुःखमोहात्मकं तदाविवेक्यादि-
गि यथेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति रक्तुत्वादन्वयेनोक्तम् । व्यति-
तमोह तद्विपर्ययाभावात् अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावा-
अथवा व्यक्ताव्यक्ते पक्षौक्ये अन्वयाभावेन त्रैगुण्यादिलक्षिते एव
व्यक्तं च । स्यादितत् अव्यक्तसिद्धौ सत्यो तस्या विवेक्यादयो
माः सिध्यन्ति अव्यक्तमेवत्वशापि न सिद्ध्यति तत्कार्यमविवेक्यादि-
द्विरित्यत आह कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ।
यमभिसन्धिः । कार्यं हि कारणगुणात्मकं सिद्धम् । यथा तत्त्वादि-
गात्मकं पटादि तथा महदादिलक्षणानां कारणेण सुखदुःखमो-
ह्येण स्वकारणेन तत्सुखदुःखमोहात्मना भवेत्तद्व्यं, तयोच्च तत्कारणं
तदुःखमोहात्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ॥ १४ ॥

इषादेत् व्यक्ताद्व्यक्तमुत्पद्यते इति कणभसाक्षवरपासनयाः प-
ाणवोहि व्यक्तास्तद्व्येणुकादिक्रमेण पृथिव्यादिलक्षणकार्यं व्यक्त-
रभ्यते पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण रूपाशुयातिः तस्माद्व्य-

क्तद्वयकस्य तदुगस्योत्पत्तेः कृतमव्यक्तेनादृष्टकारणेभ्यः आह ।

भेदना परिमाणस्य प्रत्यक्षादिति । प्रवृत्तेः

कारणकार्यविभागादविभागादिव्यवस्थेः ॥ १५ ॥

कारणमस्यव्यक्तम् भेदना विवेकाणां ग्रहणादीनां भूतानां कार्याणां कारणं मूलकारणमस्यव्यक्तम् । कुतः कारणकार्यविभागादविभागादिव्यवस्थेः कारणस्यकार्यमिति स्थितम् । यथा कूर्मः शरीरे सन्त्येवाङ्गानि निष्कृतिं विभज्यन्ते इदं कूर्मशरीरेतान्यस्याङ्गानिति । एवं निविज्ञानानि तस्मिन् व्यक्तीभवन्ति एकं कारणं मुखं नदं मण्डपं च कार्यणि घटमुकुटादीनि सन्त्येवाविभवन्ति विभज्यन्ते सन्त्येव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविभवन्ति विभज्यन्ते सन्त्येव च तन्मात्राण्यहङ्कारात्कारणात् सन्त्येवाङ्कारः कारणात्सहजः सन्त्येव च महान् परमाव्यक्तादिति । सोऽयं कारणात् परमव्यक्तात्साक्षात्पारम्पर्येणान्वितस्य निश्चयस्य कार्यस्य विभागः । अविभक्तं कृषिपट्टं हेमपिण्डं वा घटमुकुटादयो विभक्तौऽव्यक्तीभवन्ति । तत्कारणरूपमेवानभिध्यन्तु कार्यरूपेणाव्यक्तं भवति एवं पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विज्ञातः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तवन्ति एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विभज्यन्ते अहङ्कारमव्यक्तयति । एवं महङ्कारो महारतमाविशन्महान्तस्यव्यक्तयति । महान् प्रकृतिं स्वकार्यविभागात् प्रकृतिस्मयवत्यति प्रकृतेस्तु न कश्चिन्निवेशइति सा सूर्यं कार्यस्य सत्यव्यक्तमेत । सोऽयमविभागः प्रकृतौ वैश्वरूपस्य नान्यारूपस्य कार्यस्य विभागः । तस्मात्कारणे कार्यस्य सत्यव्यक्तविभागाविभागस्याव्यक्तं कारणमतीति इदं त्वाव्यक्तवत्येवाह । अतः प्रवृत्तेः कारणशक्तितः क

विशिष्टवाक्यस्यानित्यत्वाच्च । तस्मादीश्वरोक्तो वेदः ॥ मन्वादिस्मृती-
नामाचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् । स्मृतिमूलवाक्यानाभिदा-
नीमनध्ययनात्तन्मूलभूता काचिच्छाखोत्पन्नेति कल्प्यते ॥ ननु पद्य-
मानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुमशक्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्त-
त्वान्नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्न । तथा सति वर्णानुपूर्विज्ञाना-
भावेन बोधकत्वासंभवात् । नन्वेतानि पदानि स्वस्मारितार्थसंसर्गव-
न्त्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात्सद्वाक्यवदित्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसं-
भवाच्छब्दो न प्रमाणान्तरमिति चेन्न । अनुमित्यपेक्षया शब्दज्ञानस्य
विलक्षणस्य शब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसमतत्वात् ॥
नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति
दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यत इति
चेन्न । देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादित्यनुमाने-
नैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात् । अनुपलब्धिर्न मानम् । परिशेषोऽप्य-
नुमायैव । शते पञ्चाशदिति संभवोऽप्यनुमानमेव । इह वटे यक्षस्ति-
ष्ठतीत्यैतिह्यमज्ञातमूलवक्त्रकः शब्द एव ॥ चेष्टापि शब्दानुमानद्वारा
व्यवहारहेतुरिति न मानान्तरम् । तस्मात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा-
श्रुत्वार्थैव प्रमाणानि । सर्वेषां ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतो
ग्राह्यं परतो वेति विचार्यते ॥ अत्र विप्रतिपत्तिः । 'ज्ञानप्रामाण्यं
तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं वा । अत्र विधिकोटिः
स्वतस्त्वम् । निषेधकोटिः परतस्त्वम् । अनुमानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनता-
वारणाय यावादिति । इदं ज्ञानमप्रमेति ज्ञाने प्रामाण्यग्राहकत्वादवा-
वारणायाप्रामाण्याग्राहकेति । इदं ज्ञानमप्रमेत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रा-
मण्यग्राहकस्याप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वं न स्यादतस्तदिति । त-
स्मिन्प्रामाण्याश्रयेऽप्रामाण्याग्राहक इत्यर्थः । उदाहृतस्थले व्यवसाये-
ऽप्रामाण्यग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात्स्वतस्त्वसिद्धिः ॥
ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते । घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायेन घट-
घटत्वयोरिव नियतसंबन्धस्यापि विषयीकरणात् । व्यवसायरूपप्रत्या-
सत्तेस्तुल्यत्वात् । पुरोवर्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वादिति,
चेन्न । स्वतः प्रामाण्यग्रहे जलज्ञानं प्रमाणं न वेत्यनभ्यासदशायां
प्रमात्वसंशयो न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् ।

तस्मात्स्वतोऽग्राह्यत्वाभावात्परतो ग्राह्यत्वम् । तथाहि प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाद्यन्नैवं तन्नैवम् । यथाप्रमेति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते । द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानवृष्टान्तेन तत्सजातीयत्वलिङ्गेन चान्वयव्यतिरेकिणा गृह्यते । प्रमायां गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वम् । प्रमासाधारणकारणं गुणः । अप्रमासाधारणकारणं दोषः । तत्र प्रत्यक्षेऽपि विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनुमितौ व्यापके सति व्याप्यज्ञानम् । उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानम् । शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानमित्यादि बोध्यम् ॥ पुरोवर्तिनि प्रकाराभावस्य व्यवसायेनानुपस्थितत्वादप्रमात्वं परत एव गृह्यते । पित्तादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वम् ॥ ननु सर्वज्ञानानां यथार्थत्वादयथार्थज्ञानमेव नास्ति न च शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम् । रजतस्मृतिपुरोवृत्तिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवादुपस्थिते भेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्रवर्तकत्वेनेदं रजतमित्यादावतिप्रसङ्गाभावादिति चेन्न । सत्यरजतस्थले पुरोवर्तिविशेष्यरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकतया शुक्तावपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ॥

वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानम् । तत्करणं शब्दः ॥ ५२ ॥

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः । संशयविपर्ययतर्कभेदात् । एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं संशयः । यथा स्नाणुर्वा पुरुषो वेति । मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा शुक्ताविदं रजतमिति । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । यथा यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति ॥ ५३ ॥

* अयथार्थानुभवं विभजते— अयथार्थेति । स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वान्न त्रैविध्यविरोधः ॥ संशयलक्षणमाह— एकेति । घटपटाविति समूहलम्बनेऽतिव्याप्तिवारणार्थैकेति । घटो द्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय, विरुद्धेति । पटत्वविरुद्धघटत्ववानित्यत्रातिव्याप्तिवारणाश्रयानेति ॥ विपर्ययलक्षणमाह— मिथ्येति । तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चय इत्यर्थः ॥ तर्कं लक्षयति— व्याप्येति । यद्यपि

तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद्भेदेन कीर्तितः ॥

स्मृतिरपि द्विविधा । यथार्थायथार्था च । प्रमाजन्या यथार्था । अप्रमाजन्यायथार्था ॥ ५४ ॥

स्मृतिं विभजते— स्मृतिरिति ॥

सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥ ५५ ॥

सुखं लक्षयति— सर्वेषामिति । मुख्यहमित्याद्यनुव्यवसायगम्यं सुखत्वादिकमेव लक्षणम् । यथा श्रुतं स्वरूपकथनमिति द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् ॥ ५६ ॥

इच्छा कामः ॥ ५७ ॥

क्रोधो द्वेषः ॥ ५८ ॥

कृतिः प्रयत्नः ॥ ५९ ॥

विहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ ६० ॥

निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ॥ ६१ ॥

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः ॥ ६२ ॥

बुद्धीच्छाप्रयत्ना द्विविधाः । नित्या अनित्याश्च । नित्येश्वरस्य । अनित्या जीवस्य ॥ ६३ ॥

संस्कारस्त्रिविधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति । वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावनात्ममात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः । कटादिपृथिवीवृत्तिः ॥ ६४ ॥

संस्कारं विभजते— संस्कार इति । संस्कारत्वजातिमान्संस्कारः ॥ वेगस्याश्रयमाह— वेग इति । वेगत्वजातिमान्वेगः ॥ भावनां लक्षयति— अनुभवेति । स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं नवीनैरुक्तम् ॥ आत्मादावतिव्याप्तिवारणायानुभवेति । अनुभवविध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय स्मृतीति ॥ स्थितिस्थापकं लक्षयति— अन्यथेति । संख्यभेदोऽष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः । अन्ये रूपादयो

विशेषगुणाः । द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणावृत्ति द्रव्यकर्मा-
वृत्ति जातिमत्त्वं विशेषगुणत्वम् ॥

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुस्तक्षेपणम् । अधोदे-
शसंयोगहेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सनिकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ।
विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् । अन्यत्सर्वं गमनम् । पृथिव्यादि-
चतुष्टयमनोमात्रवृत्ति ॥ ६५ ॥

कर्मलक्षणमाह— चलनेति ॥ उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह—
ऊर्ध्वेति ॥ वक्रत्वसंपादकमाकुञ्चनम् । ऋजुतासंपादकं प्रसारण-
मित्यर्थः ॥

नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद्विविधं
परापरभेदात् । परं सत्ता । अपरं जातिद्रव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

सामान्यं लक्षयति— नित्यमिति । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय
नित्यमिति । परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणायानेकेति । अनुग-
तत्वं समवेतत्वं तेन नाभावादावतिव्याप्तिः ॥

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ॥ ६७ ॥

विशेषं लक्षयति— नित्येति ॥

नित्यसंबन्धः समवायोऽयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्भेद ए-
कमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावायुतसिद्धौ । अवयवावयविनौ
गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनिसद्र-
व्ये चेति ॥ ६८ ॥

समवायं लक्षयति— नित्येति । संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय
नित्येति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय संबन्ध इति ॥ अयुत-
सिद्धलक्षणमाह— ययोरिति । नीलो घट इति विशिष्टप्रतीतिविशेष-
णविशेष्यसंबन्धविषयाविशिष्टप्रत्ययत्वाद्दण्डीति प्रत्ययवदिति स-
मवायसिद्धिः ॥ अवयवावयविनाविति द्रव्यसमवायिकारणमवयवः ।
तज्जन्यद्रव्यमवयवि ॥

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य । सादिर-

नन्तः प्रध्वंसः । उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य । त्रैकालिकसंसर्गावच्छि-
न्नप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः । यथा भूतले घटो नास्तीति ।
तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः । यथा घटः
पटो न भवतीति ॥ ६९ ॥

प्रागभावं लक्षयति— अनादिरिति । आकाशादावतिव्याप्तिवार-
णाय सान्त इति । घटादावतिव्याप्तिवारणायानादिरिति । प्रतियो-
गिसमवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनको भविष्यतीति व्यवहारहेतुः
प्रागभावः ॥ प्रध्वंसं लक्षयति— सादिरिति । घटादावतिव्याप्तिवार-
णायानन्त इति । आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति । प्रतियो-
गिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिर्ध्वस्तव्यवहारहेतुर्ध्वंसः ॥ अत्य-
न्ताभावं लक्षयति— त्रैकालिकेति । 'अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणा-
य संसर्गावच्छिन्नेति । ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणाय त्रैकालि-
केति ॥ अन्योन्याभावं लक्षयति— तादात्म्येति । प्रतियोगितावच्छे-
दकतयारोपासंसर्गभेदादेकप्रतियोगिकयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्ब-
हुत्वम् । केवलदेवदत्ताभावो दण्ड्यभाव इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः ।
एकसत्त्वे द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नोऽभावः । संयोगसं-
बन्धेन घटवति समवायसंबन्धेन घटाभावः । तत्तद्वटाभावाद्वदत्ताव-
च्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावश्चातिरिक्तः । एवमन्योन्याभावोऽपि ।
घटत्वावच्छिन्नः पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावो नाङ्गीक्रियते । पटे घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः । अतिरिक्तत्वे
स केवलान्वयी । सामयिकाभावोऽत्यन्ताभाव एव समयविशेषे
प्रतीयमानः । घटाभाववति घटानयनेऽत्यन्ताभावस्यान्यत्र गमनाभावे-
ऽप्यप्रतीतेर्घटापसरणे सति प्रतीतेः । भूतले घटसंयोगप्रागभावप्रध्वं-
सयोरत्यन्ताभावप्रतीतिर्नियामकत्वं कल्प्यते । घटवति तत्संयोगप्राग-
भावप्रध्वंसयोरसत्त्वात् । अत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः । घटापसरणे च
संयोगध्वंससत्त्वात्प्रतीतिरिति । केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्य-
वहारोपपत्तावभावो न पदार्थान्तरमिति गुरवः । तन्न । अभावान-
ङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अभावाभावो भूत्वा एव
नातिरिक्तोऽनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ ध्वंसप्रागभावः प्रागभावध्वंसश्च प्रति-

योग्येव । अभावाभावोऽतिरिक्त एव । तृतीयाभावस्य प्रथमत्वान्नानवस्थेति नवीनाः ॥

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ॥ ७० ॥

ननु प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय-
वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम इति न्यायशास्त्रे षोडशपदार्थानामुक्तत्वात्कथं सप्तैवे-
त्यत आह— सर्वेषामिति । सर्वेषां सप्तस्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः ॥
आत्मशरीरेन्द्रियार्थमनोबुद्धिप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्र-
मेयमिति द्वादशविधं प्रमेयम् । प्रवृत्तिर्धर्मधर्मौ । रागद्वेषमोहा दोषाः ।
राग इच्छा । द्वेषो मन्युः । मोहः शरीरादावात्मभ्रमः । प्रेत्यभावो
मरणम् । फलं भोगः । अपवर्गो मोक्षः । स च स्वसमानाधिकरणदुः-
खप्राग्भावासमानकालीनौ दुःखध्वंसः । प्रयोजनं सुखं दुःखं हानिश्च ।
दृष्टान्तो महानसादिः । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः ।
निर्णयो निश्चयः प्रमाणफलम् । तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः ।
उभयसाधनवृत्तिविजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा ।
कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपक्षवाक्यसंदर्भः । अभिप्रायान्तरेण प्रयु-
क्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् । असदुत्तरं जातिः । साधर्म्य-
वैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्प्यसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टा-
न्तानुपपत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वार्थपक्ष्यविशेषोपपक्ष्यविशेषोपलब्ध्यनुपल-
ब्धिकारणं नित्यानित्यकार्यसमजातिः । वादिनोऽपजयहेतुर्निग्रहस्था-
नम् । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हे-
त्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यप्राप्तकालं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविशेषोऽमतानुज्ञपर्यनुयोज्योऽपेक्षणं
निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासश्च निग्रहस्थानानि । शेष
सुगमम् ॥ ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहा-
नुत्पत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति चेन्न । प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
मात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् । कारणस्यैव शक्तिपदार्थत्वमिति ॥
ननु अस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाधेयशक्तिरङ्गीकार्येति चेन्न ।

भस्मादिसंयोगसमानकालीनास्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकयातदभावसहितभ-
स्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम् ।
यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्वत्वस्वरूपत्वात् । तदवच्छेदकं च प्रति-
ग्राहादिलब्धत्वमेवेति ॥

अथ विधिनिरूप्यते— प्रत्यवायजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयो
विधिः । तत्प्रतिपादको लिङादिर्वा । कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्कृ-
तिसाध्यता ज्ञानप्रवर्तकम् । न च विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः ।
इष्टसाधनतालङ्घ्यकृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले नित्यनैमित्तिकस्थ-
ले च विहितकालजीवित्वनिमित्तकज्ञानजन्यत्वस्यैव प्रवर्तकत्वा-
त् । न चानुगमः । स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगतत्वा-
दिति गुरवः । तन्न । लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकी-
र्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् । न च 'नित्येष्टसाधनत्वाज्ञानाभावादप्र-
वृत्तिप्रसङ्गः । तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य प्रापक्षयफलत्वस्य च
कल्पनात् । तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेव लिङाद्यर्थः ॥ ननु “ज्यो-
तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र लिङा स्वर्गसाधनकार्यं प्रतीयते ।
यागस्याशुविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगाद्योग्यं स्था-
यिकार्यमपूर्वमेव लिङ्यर्थः । कार्यं कृतिसाध्यं कृतेः सविषयत्वात् ।
विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वितस्य कार्यमिति नियोज्या-
काङ्क्षायां स्वर्गकामपदं नियोज्य परतयान्वितकार्यबोद्धा नियोज्यः ।
तेन ज्योतिष्टोमनामकयागविषयकं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्या-
र्थः संपद्यते । वैदिकोलिङित्वात् “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” इति नि-
त्यवाक्ये सत्यपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते ॥ “आरोग्यकामो भैषजपानं
कुर्यात्” इत्यादौ लौकिकलिङ्कार्ये लक्षणेति चेन्न । आतुरस्याप्यारोग्य-
तानिश्चयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थमवान्तरव्या-
पारतयापूर्वस्य कल्पनात् । कीर्तनादिना न श्रुतेस्तेन यागध्वंसो
व्यापारो लोकव्युत्पत्तिबलात् । क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाध-
नत्वं लिङा बोध्यत इति लिङत्वेन रूपेण विध्यर्थत्वम् । आख्यात-
त्वेन प्रयत्नार्थकत्वम् । पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात् । किं
करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तराच्चाख्यातस्याप्रयत्नार्थत्वनिश्चयात् ।
रथो गच्छतीत्यादावनुकूलव्यापारे लक्षणा । “देवदत्तः पचति तण्डु-

लाः । देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः ” इत्यत्र कर्तृकर्मणोर्नाख्यातार्थत्वम् । किंतु तद्व्रतैकत्वादीनामेव । तयोराक्षेपादेव लाभः । प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षे शक्तिः । उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न तत्र शक्तिरस्ति ॥ पदार्थज्ञानस्य परमं प्रयोजनं मोक्षः । तथाहि । “आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” इति श्रुत्या श्रवणादीनामात्मसाक्षात्कारहेतुत्वबोधनात् । श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञानेऽप्यसंभवादिनिवृत्तेर्युक्त्यनुबन्धानुरूपं मनःसाध्यत्वान्मनोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगः । तदनन्तरं श्रुत्युपदिष्टयोगविधिना निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादावहमभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात्प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावाज्जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते । ज्ञानमेव मोक्षसाधनं मिथ्याज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानमात्रसाधनत्वात् । “ तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति साधनान्तरनिषेधाच्च । ननु “तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुनेः ” इति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वस्मरणाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेन्न । “ नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत् । अभ्यासात्पक्वविज्ञानं कैवल्यं लभते नरः ” इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाध्यत्वप्रतिपादनात् ॥ ज्ञानद्वारैव मोक्षसाधनं न साक्षात् । तस्मात्पदार्थज्ञानस्य मोक्षः परमं प्रयोजनमिति सर्वं रमणीयम् ॥

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।

अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥

इति महोपाध्यायान्नंभट्टविरचितः स्वकृतदीपिकासमेतस्तर्कसंग्रहः

समाप्तः ।

TRANSLATION.

‘Having placed in my heart the Lord of the world, [having meditated on God], and having saluted my preceptor, I compose this Compendium of Logical results for the pleasant comprehension of the uninstructed.’

1. ‘There are seven Categories;—Substance, Quality, Action, Genus, Difference, Co-inherence and Non-existence.’

2. ‘Amongst those (categories), Substances [the abodes of Qualities] are nine;—Earth, Water, Light, Air, Ether, Time, Place, Soul and Mind.’

3. ‘There are twenty-four Qualities;—Colour, Savour, Odour, Tangibility, Number, Dimension, Severalty, Conjunction, Disjunction, Priority, Posteriority, Weight, Fluidity, Viscidity, Sound, Understanding, Pleasure, Pain, Desire, Aversion, Effort, Merit, Demerit and Faculty.’

4. ‘There are five Actions;—Throwing upwards, Throwing downwards, Contraction, Expansion and Going.’

5. ‘Genus [a common nature] is of two kinds;—Higher and Lower.’

6. ‘Differences, which reside in eternal substances, are endless.’

7. ‘Co-inherence is one only.’

8. ‘Non-existence is of four kinds;—Antecedent non-existence, Destruction, Absolute non-existence and Mutual non-existence.’

9. ‘That is Earth, in which there is the quality Odour. It is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In its atomic character it is Eternal; and when some product arises out of those atoms, then that is called Non-eternal. This [earth in the character of a product] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body is that of us men. The organ is the apprehender of odour, called the Smell, which resides in the fore-part of the nose. And the masses [what have parts] are clods, stones, &c.’

10. 'That is Water, which appears cold on touching it. And it is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In the form of atoms, it is Eternal; and when a product is produced by those atoms, then that is called Non-eternal. This [water in the form of products] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body exists in the world of *Varuṇa*. The sense is the percipient of savour, which is called the Taste, and which resides in the fore-part of the tongue. The masses are rivers, seas, &c.'

11. 'That is Light, the sensation by touch of which is warm. This is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. It is Eternal in the form of atoms, and in the form of products it is Non-eternal. This [light in the form of a product] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. That the body exists in the Solar realm, is well-known. The sense, the percipient of colour, which is called the Sight, resides in the fore-part of the pupil of the eye. Masses are of four kinds, through these differences;—Produced in earth, Produced in the sky, Produced in the stomach, and Produced in mines. Produced in earth, it is fire, &c. Produced in the sky, it is lightning &c., the fuel of which is water. Produced in the stomach, it is the cause of the digestion of things eaten. Produced in mines, it is gold &c.'

12. 'That is Air, which has not colour, and has tangibility. It is of two kinds;—Eternal and Non-eternal. In the form of atoms it is Eternal; and in the form of products it is Non-eternal. This [air in the form of products] is of three kinds, through the differences of body, organ of sense and mass. The body is in the aerial world. The sense is the Touch, the apprehender of tangibility, existing throughout the whole body. The mass is that which is the cause of the shaking of trees &c.'

13. 'Air circulating within the body is called *Prāṇa*. Although it is but one, yet, from the difference of its accidents, it is called by Breath, Flatulence, &c. [Breath, Flatulence, Cerebral pulsation, General pulsation and Digestion].'

14. 'That is Ether, in which there resides the quality of sound. It is one, all-pervading and eternal.'

15. 'That is Time, which is the cause of the employment of

'Past' &c. [Past, Present and Future.] It is one, all-pervading and eternal.'

16. 'That is Space, which is the cause of the employment of 'East' &c. [East, West, North and South.] It is one, all-pervading and eternal.'

17. 'That is Soul, which is the substratum of knowledge [that in which knowledge resides.] It is of two kinds;—the Animal soul and the Supreme soul. The Supreme soul is God, the Omniscient. He is One only and devoid of joy or sorrow. The Animal soul is distributed to each body. It is all-pervading and eternal.'

18. 'That is Mind, whose sense is the cause of the perception of pleasure, pain, &c. It is innumerable, for it remains with each Soul. It is in the form of an atom and is eternal.'

19. 'That quality, which is apprehended only by the sense of Sight, is called Colour. And it is of seven kinds, through the differences of White, Blue, Yellow, Red, Green, Brown and Variegated, residing in earth, water and light. In earth, colour of all the seven kinds resides; in water, white colour not lustrous resides, and in light, lustrous white colour resides.'

20. 'That quality which is known through the sense of Taste, is called Savour. And it is of six kinds, through the differences of Sweet, Sour, Saline, Bitter, Astringent and Pungent, residing in earth and water. In earth, there is savour of the six kinds; and in water, there is only the sweet savour.'

21. 'The quality which is apprehended by the sense of Smell, is called Odour. And it is of two kinds;—Fragrance and Stench, residing in earth alone.'

22. 'That quality which is perceived only by the organ of Touch, is called Tangibility. And it is of three kinds, through the differences of Cold, Warm and Temperate. This quality resides in earth, water, light and air. Coldness resides in water; Warmth in light, and Temperateness in earth and air.'

23. 'The four of which colour is the first [Colour, Savour, Odour and Tangibility] may be produced in Earth [in earthy things] by maturation [a special conjunction of Heat], and they are then Transient. In others [in Water, Light and Air] Colour &c. are not produced by maturation. They are then

Eternal or Transient. When they reside in eternal things, they are Eternal; and when they reside in things not eternal, they are said to be Transient.'

24. 'That quality, which is the peculiar cause of the conception of Unity &c., is called Number. This resides in the nine substances. Reckoning from Unity, it is as far as a *Parārdha* [100,000,000,000,000,000]. Unity is both Eternal and Non-eternal. In an eternal thing, it is Eternal; and in a non-eternal thing, it is Non-eternal. But Duality &c., is everywhere Non-eternal.'

25. 'The peculiar cause of the conception of Bulk, is called Measure. It resides in the nine substances. And it is of four kinds;—Small, Great, Long and Short.'

26. 'The peculiar cause of the conception of distinct things is called Severalty. It resides in all the substances.'

27. 'The peculiar cause of the conception of conjoined things is called Conjunction. It resides in all the substances.'

28. 'That quality which annihilates Conjunction, is called Disjunction. It resides in all the substances.'

29. 'The peculiar cause of the conception of things Far and Near, is called Remoteness and Proximity. These reside in the four substances beginning with earth, [earth, water, light, air] and mind. They are of two kinds;—Made by Space and Made by Time. Remoteness made by Space is in that thing which remains in a distant place; and Proximity made by Space is in that thing which remains in a place near. In the person who is elder, there is Remoteness made by Time; and in the person who is younger there is Proximity made by Time.'

30. 'The quality which is the non-intimate cause of incipient falling, is called Weight. It resides in earth and in water.'

31. 'The quality which is the non-intimate cause of incipient trickling, is called Fluidity. It affects earth, water and light. It is of two kinds;—Natural [established by its own nature], and Adscititious [produced by some cause]. Natural fluidity resides in water; and Adscititious fluidity resides in earth and light. In earthy substances, such as butter &c., fluidity

dity is produced by the conjunction of fire. In light, (it is produced) in gold &c.'

32. 'The quality which is the cause why particles &c. become a heap, is called Viscidity. It resides in water alone.'

33. 'The quality which is apprehended by the organ of hearing, is called Sound. It resides only in the ether. It is of two kinds;—Inarticulate and Articulate. In-articulate sound is produced by the instrumentality of a drum &c.; Articulate sound is that, which is in the shape of the Sanskrit or any other language.'

34. 'Knowledge, which is the cause of every conception (that can be put in words) is called Understanding. It is of two kinds;—Remembrance and Notion. The knowledge which is produced only by its own antecedence, is called Remembrance; and knowledge which is different from that, is called Notion. It is of two kinds;—Right and Wrong. Of whatever description anything is, when our idea of that thing is of that same description, it is called a Right notion; as, in the case of silver, the idea of its being silver. This is called *Pramā* [commensurate with its object.] The supposing a thing to be as the thing is not, is called a Wrong notion; as, in the case of a shell, the notion of its being silver. This is called *Apramā*.'

35. 'Right notion is of four kinds, through the divisions of Perceptions, Inferences, Conclusions from similarity and authoritative Assertions understood. The efficient [peculiar] cause of those, also is of four kinds, through the divisions of Perception, Inference, Recognition of similarity and authoritative Assertion.'

36. 'Whatever thing, through its operating, is the cause, not common to all effects, of some given effect, that is the instrumental cause thereof. That which is invariably antecedent to some product, and is not otherwise constituted [is not by any thing else—except the result in question—constituted a cause] is the cause (of that product). That which annuls its own antecedent non-existence is called an Effect.

37. 'Cause is of three kinds, through the distinctions of Intimate, Non-intimate and Instrumental. That in which an effect intimately relative to it takes its rise, is an Intimate

cause; as, threads are of cloth, and the cloth itself of its own colour &c. Where this intimate relation exists, that cause which is associated in one and the same object with such effect or cause, is Non-intimate; as, the conjunction of the threads is the non-intimate cause of the cloth, and the colour of the threads, that of the colour of the cloth. The cause which is distinct from both of these is the Instrumental cause; as, the weaver's brush, the loom &c. are of cloth. Among these three kinds of causes, that only is called an instrumental cause which is not a universally concurrent cause or condition (of all effects as God, time &c. are).'

38. 'The Cause of the knowledge, called sensation is an organ of sense; knowledge produced by the conjunction of an organ of sense and its object, is sensation. It is of two kinds;—Where it does not pay regard to an alternative, and Where it does. The knowledge which does not pay regard to an alternative is that which involves no specification, as in the simple cognition that 'this is something that exists.' The knowledge which contemplates an alternative' is that which includes a specification, as, 'This is *Dittha*,' 'This is *Brāhmaṇa*,' 'This is black.'

39. 'The relative proximity of a sense and its object, which is the cause of perception, is of six kinds;—Conjunction, Intimate union with that which is in conjunction, Intimate union with what is intimately united with that which is in conjunction, Intimate union, Intimate union with that which is intimately united, and the Connection which arises from the relation between that which qualifies and the thing qualified. When a jar is perceived by the eye, there is (between the sense and the object) the proximity of Conjunction. In the perception of the colour of the jar, there is the proximity of Intimate union with that which is in conjunction; because the colour is intimately united with the jar, which is in conjunction with the sense of vision. In the perception of the fact that colour generically is present, there is the proximity of intimate union with what is intimately united with that which is in conjunction; because, the generic property of being a colour is intimately united with the particular colour which is intimately united with the jar

which is in conjunction with the sense of vision. In the perception of sound by the organ of hearing there is the proximity of Intimate union; because the organ of hearing consists of the ether which resides in the cavity of the ear, and sound is a quality of ether, and there is Intimate union between a quality and that of which it is the quality.* In the perception of the nature of sound, the proximity is that of intimate union with what is intimately united; because the nature of sound is intimately united with sound which is intimately united with the organ of hearing. In the perception of non-existence, the proximity is dependent on the relation between a distinctive quality and that which is so distinguished; because when the ground is (perceived to be) possessed of non-existence of a jar, the non-existence of a jar distinguishes the ground which is in conjunction with the organ of vision. Knowledge produced by these six kinds of proximity is Perception. Its instrumental cause is Sense. Thus it is settled that an organ of sense is what gives us the knowledge called sensation.

40. 'The instrument (in the production) of an inference is a generalized Fact. An Inference is the knowledge that arises from deduction. Deduction is the ascertaining that the subject possesses that character which is invariably attended [by what we then predicate of it.] For example, the knowledge that, 'this hill is characterized by smoke, which is always attended by fire,' is a deductive application of a general principle; the knowledge produced from which, viz. that 'the hill is fiery', is an inference. Invariable attendedness is the fact of being constantly accompanied; as,—in the example 'Wherever there is smoke, there is fire [by which it is invariably attended]'. By 'the subject's possessing a character &c.,' is meant that in a mountain &c. there is present that which is invariably attended.'

41. 'A general principle is of two kinds, in so far as it may be useful for One's self, and for Another. That which is employed for One's self is the cause of a private conclusion in one's own mind. For example, having repeatedly and personally observed, in the case of culinary hearths &c., that where there is smoke there is fire, having assumed that the concomitancy is invariable, having gone near a mountain, and be-

ing doubtful as to whether there is fire in it, having seen smoke on the mountain, a man recollects, the invariable attendance of fire where there is smoke. Then the knowledge arises that 'this mountain is characterised by smoke, which is invariably attended by fire'. This is called the Consideration of a sign. Thence is produced the knowledge that 'the mountain is fiery,' which is the Conclusion. This is the process in inference for One's self. But, after having, to the satisfaction of his own mind, inferred fire from smoke, when one makes use of the five-membered form of exposition for the instruction of another, then is the process one of inference for the sake of Another. For example :—

- (1) The mountain is fiery ;
- (2) Because it smokes ;
- (3) Whatever smokes is fiery, as a culinary hearth ;
- (4) And this is so ;
- (5) Therefore it is fiery as aforesaid.

In consequence of the token here rendered, the other also admits that there is fire.'

42. 'There are five members of this syllogism ;—the Proposition, the Reason, the Example, the Application and the Conclusion. 'The mountain is fiery', is the Proposition; 'Because it smokes,' is the Reason ; 'Whatever smokes &c.,' is the Example; 'And so this mountain is,' is the Application; 'Therefore it is fiery', is the Conclusion.

43. 'The cause of an inference, whether for one's self or for another, is simply the Consideration of a sign; therefore the *anumāna* [the cause of an inference] is just this Consideration of a sign.'

44. 'A sign is of three sorts ;—That which may betoken by its presence or by its absence; That which betokens only by its presence; and That which betokens only by its absence. The first is that token which is possessed of pervading inherence both in respect of its association (with the thing which it betokens) and its absence (when the thing it betokens is absent) as, for example, 'smokiness' when 'fire' is to be proved. When it is said, 'where there is smoke there is fire, as on a culinary hearth,' we have a case of concomitant presence. When it is said, 'where fire is

not, there smoke also is not, as in a great deep lake,' we have a case of concomitant absence. The second is that token which has no negative instance, as when it is said 'the jar is nameable because it is cognizable, as cloth is,' there is no instance of nameableness or of cognizableness being present where the other is absent, because everything (that we can be conversant about) is both cognizable and nameable. The third is that token in regard to which we can reason only from its invariable absence. For example :—

- (1) Earth is different from these (other elements);
- (2) Because it is odorous ;
- (3) Nothing that is not different from these is odorous;—
as water ;
- (4) But this is not so ;
- (5) Therefore it is different from the other elements.

But if [in the third member of the argument] we had argued [affirmatively] that 'what possesses odour is different from the other elements,' we should have had no example to cite in confirmation, seeing that of earth alone can that property be asserted.'

45. 'That whose possession of what is to be established is doubtful is called the Subject ; as the mountain, when the fact of its smoking is assigned as the reason (for inferring the presence of fire). That which certainly possesses the property in question is called an instance on the same side ; as the culinary hearth, in the same example. That which is certainly devoid of the property in question is called an instance on the opposite side ; as the great deep lake, in the same example.'

46. The five, that merely present the appearance of a reason, are:—That which goes astray ; That which would prove the contradictory ; That where there is an equally strong argument on the other side ; the Unreal ; and the Futile. The alleged reason which goes astray, is that which has not just the one conclusion. It is of three kinds ;—What would prove too much ; What belongs to none besides the individual ; and the Non-exclusive. The fallacy falls under the first head, when that which is alleged as the proof may be present whilst that which is to be proved is absent ;—as for instance, if one should say, 'The moun-

tain is fiery, because it is an object of right knowledge,' [the reason assigned would be liable to this objection] because the being an object that may be rightly known is predicable also of a lake, which is characterised by the absence of fire. That (pretended token) which belongs neither to any similar instance nor to any one dissimilar, is one devoid of community. As, when one says, ' Sound is eternal, for it has nature of sound.' Now the nature of sound belongs to sound alone, and to nothing else, whether eternal or uneternal. The pretended argument, which can bring an example neither in support nor in opposition, is Non-exclusive. For example, should one say, ' Everything is non-eternal because it is cognizable,' there would be no example to cite, because ' every thing' (leaving nothing over) is the subject of the conclusion. A reason proving the reverse, is that which invariably attends the absence of what is to be proved. For example—suppose one should say, ' sound is eternal because it is created.' (We should reject his argument at once, because the fact of having been created implies non-eternity—the negation of being eternal). A counter-balanced reason is that along with which there exists another reason, which (equally well) establishes the non-existence of what is to be proved. As if one should argue, ' Sound is eternal, because, it is audible, as the nature of sound is (by both parties admitted to be),' (it might be argued, with equal force on the other side, that) ' sound is non-eternal, because it is a product, as a jar is. An unreal reason is threefold,—whence there is not established the existence of any such locality as that where the property is alleged to reside; Where the nature alleged does not really reside in the subject; and Where the alleged invariableness of concomitancy is not real. (As an example of) the fallacy of non-existent locality (suppose that one argues), ' The sky-lotus is fragrant, because the nature of a lotus resides in it, as in the lotuses of the lake'—here the sky-lotus is (alleged as) the locality (of the nature of a lotus,) and in fact it [the sky-lotus] does not exist. As (an example of) an argument where the nature does not really exist in the subject (suppose one were to argue), ' Sound is a quality, because, it is visible'—here (every one would perceive, at once, that) visibility does not reside in sound, for sound is recog-

nised by the hearing (not by vision). A reason, when there is an indispensable condition, is faulty as regards comprehensiveness. Such an indispensable condition is what always attends property to be established, but does not always attend what is brought forward in proof. Invariable attendance on the property to be established consists in the not being the counter-entity of the absolute non-existence, which has the same location as that which is to be proved. Non-invariable attendance on what is brought forward in proof consists in the being the counter-entity of the non-existence which has what is brought forward in proof. (Suppose it to be argued that), 'The mountain must smoke, because it is fiery'—in this case the contact of wet fuel is an indispensable condition. For, 'wherever there is smoke, there is the conjunction of wet fuel'—so that we have here invariable attendance on what is to be proved. But it is not true that 'wherever there is fire, there there is conjunction of wet fuel'—for there is no conjunction of wet fuel in the case of an (ignited) iron ball—so we have here non-invariable attendance on the proof. As there is thus its invariable attendance on what is to be proved, the contact of wet fuel is an indispensable condition for the sufficiency of the reason alleged. As it would require this additional condition (in order to prove that smoke must be present), fieriness (in the argument before us) is faulty as regards comprehensiveness. An argument is futile when the reverse of what it seeks to prove is established for certain by another proof. For example (it may be argued that), 'Fire is cold, because it is a substance. There coldness is to be proved; and its opposite, warmth, is apprehended by the very sense of touch. Hence the argument is futile.'

47. 'Comparison or the recognition of likeness, is the cause of an inference from similarity. Such an inference consists in the knowledge of the relation between a name and the thing so named. Its instrument is the knowledge of a likeness. The recollection of the purport of a statement of resemblance is the operation of that instrument. For example—a person not knowing what is meant by the word '*gavaya*,' having heard from some inhabitant of the forest that a *gavaya* is like a cow, goes

to the forest. Remembering the purport of what he has been told, he sees a body like that of a cow. Then this inference from similarity arises (in his mind), that 'this is what is meant by the word *gavaya*.'

48. 'A word [right assertion] is the speech of one worthy (of confidence). One worthy, is the speaker of the truth. A speech [sentence] is a collection of significant sounds; as, for example, 'Bring the cow.' A significant sound is that which is possessed of power (to convey a meaning). The power (of a word) is the appointment, in the shape of God's will, that such and such an import should be recognizable from such and such a significant sound.'

49. 'The cause of the knowledge of the sense of a sentence is the Inter-dependance, Compatibility and Juxta-position (of the words). Inter-dependance means the inability in a word to indicate the intended sense in the absence of another word. Compatibility consists in (a word's) not rendering futile the sense (of a sentence.) Juxta-position consists in the enunciation of the words without a (long) pause between each.'

50. 'A collection of words devoid of inter-dependance &c., is no valid sentence—for example 'cow, horse, man, elephant,' gives no information, the words not looking out for one another. The expression 'He should irrigate with fire' is no cause of right knowledge, for there is no compatibility (between fire and irrigation.) The words 'Bring—the—cow,' not pronounced close together but with an interval of some three hours between each, are not a cause of correct knowledge, from the absence of (the requisite closeness of) juxta-position.'

51. 'Speech is of two kinds;—Sacred and Profane. The former being uttered by God, is all authoritative: but the latter, only if uttered by one who deserves confidence, is authoritative; any other is not so.'

52. 'The knowledge of the meaning of speech is verbally communicated knowledge; its instrumental cause is language.'

53. 'Incorrect knowledge is of three sorts, through the divisions of Doubt, Mistake, and (such opinion as is open to) *Reductio ad absurdum*. The recognition, in one (and the

same) thing possessing a certain nature, of several heterogeneous natures as characterising it, is Doubt. For example 'a post or a man.' Apprehending falsely is Mistake. For example, in the case of a shell, the idea of silver. *Reductio ad absurdum* consists in establishing the pervader [here supposed to be denied] through the allegation of the 'pervaded [here supposed to be granted]. For example, 'If there were not fire [which is denied,] then there would be no smoke [which is admitted.]'

54. 'Memory also is of two kinds;—Correct and Incorrect. Correct memory is that which arises from correct knowledge. Incorrect memory is that which arises from incorrect knowledge.'

55. 'What all perceive to be agreeable, is Pleasure.'

56. 'What appears disagreeable, is Pain.'

57. 'Desire means wishing.'

58. 'Aversion means disliking.'

59. 'Effort means action.'

60. 'Merit arises from the performance of what is enjoined.'

61. 'But Demerit (arises) from the performance of what is forbidden.'

62. 'The eight qualities—Understanding and the rest [Understanding, Pleasure, Pain, Desire, Aversion, Effect, Merit and Demerit] are distinctive of Soul alone.'

63. 'Understanding, Desire and Effort are of two kinds;—Eternal and Transient. Eternal in God, and Transient in mortals.'

64. 'Faculty is of three kinds;—Momentum, Imagination and Elasticity. Momentum resides in the four beginning with Earth, [Earth, Water, Light and Air] and in Mind. Imagination, the cause of memory, and arising from notion, resides only in the Soul. Elasticity is that which restores to his former position what had been altered. It resides in things like mats &c, formed of the earthy element.'

65. 'Action consists in motion. Throwing upwards is the cause of conjunction with a higher place. Throwing downwards is the cause of conjunction with a lower place. Contraction is the cause of conjunction with what is near the body. Expansion is the cause of conjunction with what is distant.'

Going is every other variety. Action resides only in the four beginning with Earth [Earth, Water, Light and Air] and in Mind.'

66. 'Genus is eternal, one, belonging to more than one, and residing in Substance, Quality and Action. It is of two kinds;—Higher and Lower. The higher Genus (the *summum genus*) is existence. The lower Genus is such a one as Substantiality [the common nature of what are called Substances].'

67. 'Differences residing in eternal substances, are excluders (of each from genus of nature with the others).'

68. 'Intimate relation' is Co-inherence. It exists in things which cannot exist separately. Two things which cannot exist separately are those of which two, the one exists only as lodged in the other. Such pairs are, parts and what is made up of the parts, qualities and the thing-qualified, action and agent, species and individual, and difference and eternal substances.'

69. 'Antecedent non-existence is without beginning, and has no end. Such is the non-existence of an effect previously to its production. Destruction has a beginning, and has no end. (Such is the non-existence) of an effect subsequently to its production. Absolute non-existence is that of which the counter-entity is considered independently of the three times [past, present and future]. For example;—(Such is the non-existence in the instance where it is remarked that) there is not a jar on the ground. Mutual non-existence is that of which the counter-entity is considered with reference to the relation of identity. For example;—(Such difference is referred to when it is remarked that) a jar is not a web of cloth.

70. 'Since every thing is properly included under the categories that have been now stated, it is established that there are only seven categories.'

'This Compendium of Logical results was composed by the learned Annam Bhatta, in order to perfect the acquaintance of students with the opinions of *Kaṇḍa* and of the *Nyāya*.'

INDEX.

* * * The figures refer to the sections of the text.

अत्यन्ताभावः (अभावः).....	६९	उपनयः (अवयवः).....	४२
अधर्मः (गुणः)	६१	उपमानम् (प्रमाणम्)	४७
अनुपसंहारी (सत्यभिचारः).....	४६	उपमितिः (अनुभवः).....	४७
अनुभवः (बुद्धिः)	३४	उपाधिः	४६
अनुमानम् [लिङ्गपरामर्शः]		करणम्	३६
(प्रमाणम्)	४०	कर्म (पदार्थः).....	४, ६६
अनुमितिः (अनुभवः)	४०	कारणम्	३६
अन्योन्याभावः (अभावः)	६९	कार्यम्	३६
अन्वयव्यतिरेकि (लिङ्गम्)	४४	कालः (द्रव्यम्)	१९
अन्वयव्याप्तिः	४४	केवलव्यतिरेकि (लिङ्गम्)	४४
अपक्षेपणम् (कर्म)	६६	केवलान्वयि (लिङ्गम्)	४४
अपरम् (सामान्यम्).....	६६	गन्धः (गुणः)	२१
अपरत्वम् (गुणः).....	२९	गमनम् (कर्म).....	६६
अप्रमा [अयथार्थः] (अनुभवः)...	३४	गुणः (पदार्थः).....	३
अभावः (पदार्थः).....	८	गुरुत्वम् (गुणः).....	३०
अयथार्थः [अप्रमा] (अनुभवः) ...	३४	तर्कः (अयथार्थानुभवः)	६३
अयथार्थी (स्मृतिः).....	६४	तेजस् (द्रव्यम्)	११
अयुतसिद्धः	६८	दिक् (द्रव्यम्).....	१६
अवयवः	४२	दुःखम् (गुणः).....	६६
असमवायि (कारणम्)	३७	द्रवत्वम् (गुणः).....	३१
असाधारणः (सत्यभिचारः).....	४६	द्रव्यम् (पदार्थः).....	२
असिद्धः (हेत्वाभासः)	४६	द्वेषः (गुणः).....	६८
आकाङ्क्षा.....	४९	धर्मः (गुणः).....	६०
आकाशम् (द्रव्यम्).....	१४	निगमनम् (अवयवः).....	४२
आकुञ्चनम् (कर्म).....	६६	निमित्तम् (कारणम्)	३७
आत्मा (द्रव्यम्).....	१७	निर्विकल्पकम् (प्रत्यक्षम्)	३८
आपः (द्रव्यम्).....	१०	पक्षः	४६
आप्तः	४८	पक्षधर्मता.....	४०
आश्रयासिद्धः (असिद्धः).....	४६	पदम्	४८
इच्छा (गुणः).....	६७	पदार्थः	१
इन्द्रियार्थसंस्पर्शः	३९	परम् (सामान्यम्).....	६६
उत्क्षेपणम् (कर्म)	६६	परत्वम् (गुणः).....	२९
उदाहरणम् (अवयवः)	४२	परामर्शः	४०

परार्थम् (अनुमानम्).....	४१	वेगः (संस्कारः)	६५
परिमाणम् (गुणः).....	२६	व्यतिरेकव्याप्तिः	४८
पृथक्त्वम् (गुणः).....	२६	व्याप्तिः	४०
पृथिवी (द्रव्यम्).....	९	व्याप्तत्वासिद्धः (असिद्धः)	४६
प्रतिज्ञा (अवयवः).....	४२	शक्तिः	४८
प्रत्यक्षम् (प्रमाणम्).....	३८	शब्दः (गुणः).....	३३, ४८
प्रध्वंसः (अभावः).....	६९	शब्दज्ञानम्	६२
प्रमा [यथार्थः] (अनुभवः)	३४	संयोगः (गुणः).....	२७
प्रयत्नः (गुणः).....	५९	संशयः (अयथार्थानुभवः).....	५३
प्रसारणम् (कर्म).....	६५	संस्कारः (गुणः).....	६४
प्रागभावः (अभावः).....	६९	संख्या (गुणः).....	२४
प्राणः (वायुः).....	१३	रूपप्रतिपक्षः (हेत्वाभासः)	४६
चाणितः (हेत्वाभासः)	४६	संनिधिः	४९
शुद्धिः (गुणः).....	३४	सपक्षः	४५
भावना (संस्कारः)	६४	समवायः (पदार्थः).....	७, ६८
मनस् (द्रव्यम्).....	१६	समवायि (कारणम्).....	३७
यथार्थः [प्रमा] (अनुभवः).....	३४	सविकल्पकम् (प्रत्यक्षम्)	३८
यथार्थी (स्मृतिः).....	५४	सव्यभिचारः (हेत्वाभासः).....	४६
योग्यता.....	४९	साधनाव्यापकः	४६
रसः (गुणः).....	२०	साधारणः (सव्यभिचारः).....	४६
रूपम् (गुणः)	१९	साध्यव्यापकः	४६
लिङ्गम् (हेतुः).....	४४	सामान्यम् (पदार्थः).....	५, ६६
लिङ्गपरामर्शः [अनुमानम्]		सुखम् (गुणः).....	५५
(प्रमाणम्)	४१	स्थितिस्थापकः (संस्कारः).....	६४
वाक्यम्	४८	जोहः (गुणः).....	३२
वायुः (द्रव्यम्).....	१२	स्पर्शः (गुणः).....	२२
विपक्षः	४५	स्मृतिः (बुद्धिः).....	३४
विपर्ययः (अयथार्थानुभवः)	५३	स्वरूपासिद्धः (असिद्धः).....	४५
विभागः (गुणः).....	२८	स्वार्थम् (अनुमानम्).....	४१
विरुद्धः (हेत्वाभासः).....	४६	हेतुः (अवयवः).....	४२
विशेषः (पदार्थः).....	६, ६७	हेत्वाभासः	४६

निर्णयसागर छापखान्यांतील विक्रीचीं पुस्तके.

संस्कृत	कि. द. भा. ट. आ.
श्रीमद्भगवद्गीता (फारच बारीक टैपानों छापलेली) ...	०- ५ ॥
पंचरत्नी गीता (कित्ता)...	०- ७ १
अध्यात्मरामायण (कित्ता)...	१- ४ १॥
सप्तशती प्रयोगांसहित (कित्ता)...	०- ५ १
विद्यारण्यस्वामिकृत अनुभूतिप्रकाश.	२- ४ २
रामचन्द्रिका नाम शब्दरूपावलि:.....	०- ४ ॥
शिवतांडवस्तोत्र..	०- १ ॥
रत्नसमुच्चय (यांत अनेक कवींच्या सुमारे ९०० म्हणी आहेत.)	०- २ ॥
प्रश्नोत्तरपयोनिधि (हा संस्कृत शिकणाऱ्यास उपयोगी आहे.)	०- ४ १
ईसव्नीतिकथानां प्रथमो भाग:.....	०- ६ १
” द्वितीयो भाग:.....	०- ६ १
अभिनवकादम्बरी... ..	०- ८ १

मराठी:

श्रीमंत पहिले बाजीराव पेशवे यांचे चरित्र.	१- ८ २
विष्णुबावा ब्रह्मचारीकृत वेदोक्तधर्मविचार.....	०- ७ ॥
आनंदराव (मुलांस बोध व कर्मणूक होण्याजोगी गोष्ट) .	०- ३ ॥
बालसंगोपन (लहान मुलांचे स्त्रियांनी संरक्षण कसे करावे)	०- २ ॥
दादोजी कोंडदेव आणि छत्रपति शिबीजीमहाराज.	०- ६ १
आल्फ्रेड धि ग्रेत ह्यांचे चरित्र. (वि० कों० ओककृते).	०-१० १
साम्युअल जॉन्सन ह्यांचे चरित्र. (कित्ता)...	०- ७ १
श्रीएकनाथ महाराज यांचे चरित्र... ..	०-१२ २
कालिदासकृत रघुवंशाचे पद्यात्मक भाषांतर.	२- ० ३
सद्बर्तन (यांत नीतिशिक्षण उत्तम प्रकारचे आहे.)	०-१२ १॥
विद्यार्थी (हें पुस्तक मुलांस फार उपयोगी आहे.)	०-११ ॥
मुलांचे कल्याण (कित्ता)	०-११ ॥
महामारी (यांत महामारीचीं कारणें व ती निवारण्याचे उपाय सांगितले आहेत)	०- ६ ॥
पथ्यापथ्यविचार...	०- ३ ॥
ययातिराजाची कथा	०- १ ॥
विद्यार्थ्यांचा व्यवहार	०-११ ॥

